

היבטים מרחביים וקרקעיים

כיצד קם 'מרכז-הארץ' בארץ-ישראל

עמירם גונן

התהוותו של אזור ליבה מעוגן ביפו ובתל-אביב

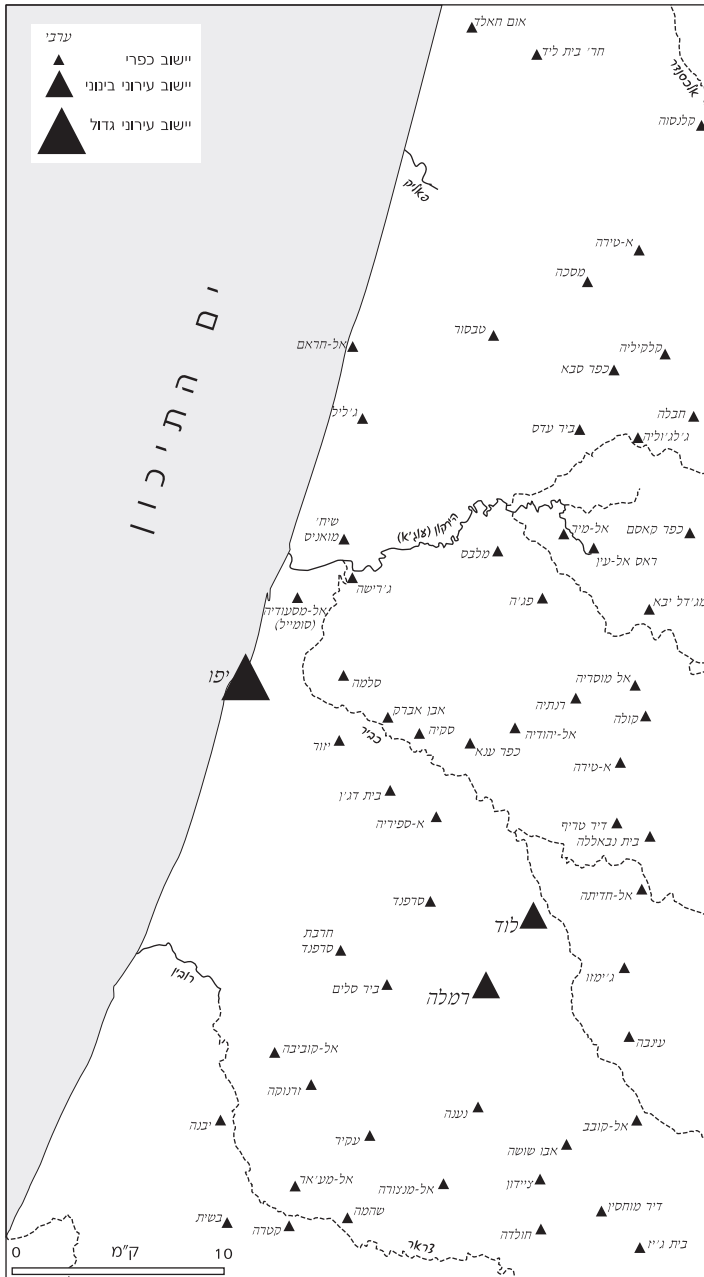
אחת העובדות הבסיסיות בכל דיון על המערך הגאוגרפי של ישראל היא קיומו של אזור 'מרכז הארץ', הכולל בעיקר את המטרופולין של תל-אביב, וחלק גדול של האוכלוסייה הישראלית וחלק גדול יותר של הפעילות הכלכלית בישראל מתרכזים בו. אזור זה משפיע כיום על חלק גדול מן ההתרחשויות וההתפתחויות הכלכליות, החברתיות והפוליטיות בישראל. האזור האמור מכונה גם בשם אזור הליבה של ישראל בשל ממדיו הדמוגרפיים ועצמתו הכלכלית, ובעיקר בשל מעמד הבכורה שלו בקרב אזורי הארץ. קיומו של אזור ליבה במישור החוף התיכון של ישראל, ובטבורו העיר תל-אביב-יפו, הוא תופעה כמעט מובנת מאליה היום.

אזור 'מרכז הארץ' משתרע כיום בין נתניה בצפון, כפר-סבא בצפון-מזרח, ראש-העין במזרח, מודיעין בדרום-מזרח ואשדוד בדרום, והוא כולל את כל השטח של מחוז תל-אביב ואת רוב השטח של מחוז המרכז. בשני מחוזות אלו התגוררו בשנת 1998 58.2 אחוזים מן האוכלוסייה היהודית של ישראל (לרבות נוצרים שאינם ערבים), לעומת 10.9 של האוכלוסייה הערבית.¹

מאה ועשרים שנים קודם לכן, בעת שמשלחת הסקר הבריטית ערכה מיפוי של ארץ-ישראל, היה האזור מיושב בדלילות כפרית, והעיר יפו הקטנה התכנסה בעיקר בין חומותיה. כפרים ערביים קטנים עד זעירים היו פרוסים מסביבה. רוב השטח היה פנוי מיישובים ורק שטחים קטנים עובדו עיבוד חקלאי אינטנסיבי. שבעים שנה לאחר מכן, לקראת סיום תקופת המנדט הבריטי בארץ-ישראל, הפך האזור לליבת הארץ, מכוסה ברשת צפופה של יישובים עירוניים וכפריים, יהודיים וערביים, וכל פיסת קרקע שלא נבנה עליה דבר או שלא היתה מכוסה בדיונות חול או בגבעות כורכר, שימשה לחקלאות אינטנסיבית. הבינוי נמשך ביתר שאת לאחר 1948, כאשר רבים מן העולים ואף תושבי הארץ היהודים הוותיקים השתקעו

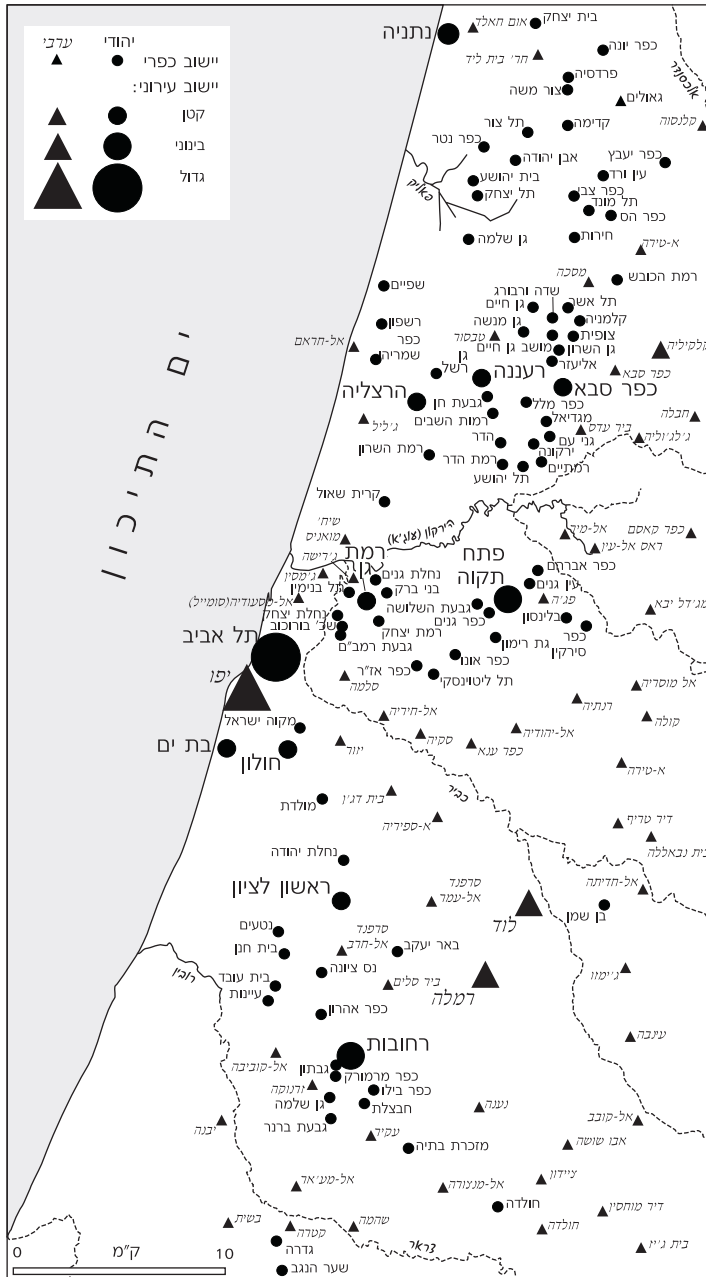
1. מדינת ישראל, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי לישראל 2000, מספר 51, לוח 2.7, עמ' 21-2.

יישובי מרכז הארץ בשנת 1880

מקור: Palestine Exploration Fund, Survey of Western Palestine, 1880, Sheets X, XIII, XVI

יישובי מרכז הארץ בשנת 1942

Survey of Palestine, Palestine 1:100,000, 1942, Sheets 6, 8, 9 מקור:

באזור זה והפכו אותו עם הזמן לאזור רצוף בבנייה של מגורים ושל מפעלים, עסקים, מוסדות ודרכים. הפעילות התעשייתית, העסקית והמוסדית המתנהלת באזור פרוסה ברשתות תפקודיות על פני הארץ כולה ואף שולחת שלוחות לרחבי העולם. אזור 'מרכז הארץ' מתפקד כאזור הליבה של מדינת ישראל.

'מרכז הארץ' התגבש בעליל כאזור ליבה בראשית שנות העשרים של המאה העשרים, לאחר כינונו של המנדט הבריטי בארץ-ישראל. העיר תל-אביב פתחה אז במהלך של צמיחה מזוהה ונטלה לעצמה עמדת בכורה בין ערי הארץ. אולם לצמיחתו של אזור זה היו שורשים כבר בעשורים האחרונים של השלטון העות'מאני. יפו החלה להתפתח אז כנמל של ירושלים, העיר הגדולה של אותם ימים ומרכזה הראשי של האוכלוסייה היהודית. באותה העת החלה יפו לשמש גם מרכז מסחר ושירותים ליישובים הערביים שבקרבתה, ובעיקר למושבות היהודיות הראשונות שהוקמו בסביבתה. מעמדה של יפו כמרכז ליישובים שבסביבתה היה די ברור לבני הדורות של שלהי התקופה העות'מאנית, ועל כך עוד ידובר בהמשך, אולם בשלבים הראשונים של ההתיישבות היהודית החדשה בארץ, מראשית שנות השמונים ועד פרוץ מלחמת העולם הראשונה, עדיין לא היה ברור לבני התקופה שיפו ויישובי העורף הגאוגרפי שלה אכן יתפתחו ויהיו אזור ליבה דומיננטי במערכת המשקית והתרבותית של האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל, ובעלי תפקיד נכבד גם במערך היישובי של האוכלוסייה הערבית בארץ. לא היה ברור גם מה צופן העתיד למושבות היהודיות הקטנות הסמוכות ליפו, אלה שהיו במשך השנים ליישובים עירוניים גדולים וחלק אינטגרלי של 'מרכז הארץ' כיום. אמנם עיר הנמל יפו החלה להיות עיר מסחר ושירותים חשובה לאוכלוסייה היהודית, שהלכה וגדלה בעיר ובסביבותיה, אך יפו וסביבתה עדיין לא היו דומיננטיות מבחינה דמוגרפית וכלכלית. דומיננטיות זו תאפיין את גוש הערים של 'מרכז הארץ' כמה עשרות שנים מאוחר יותר.

גם מעמדה של יפו כעיר נמל עוד לא הוכרע באותן שנים של התיישבות יהודית חדשה. מושבות הגליל מצאו קשר אל ערי נמל אחרות על חוף הים התיכון, ואף הגיעו לשם כך עד לצידון ולביירות שבלבנון. חיפה כבר היתה בדרכה להיות עיר נמל חשובה בחוף הצפוני של ארץ-ישראל, ואף היתה קשורה במסילת ברזל אל פנים הארץ ואל ארצות שכנות. רבים מן העולים היהודים שהגיעו לארץ-ישראל בסוף המאה התשע-עשרה, ובעיקר אלה שבאו ארצה ממניע דתי-מסורתי, עדיין חיפשו את מזלם בערים העתיקות שבפנים הארץ, ובייחוד בירושלים. עולים אחרים הונעו בכוח רעיון של התיישבות חקלאית, ואת מקומם במרחבי הארץ הם חיפשו על פי שיקולים של התיישבות כפרית. שיקולים אלו התוו גם את קווי המדיניות של ארגונים יהודיים, והם שמו להם למטרה להקים מערך של יישובים כפריים במקומות שונים ברחבי ארץ-ישראל ההיסטורית, ואף הרחיקו עד מזרחה לירדן.

ואולם, בכל אותן שנים בשלהי התקופה העות'מאנית המשיכו לבוא לארץ-ישראל עולים יהודים שלא שמו פעמיהם אל ערי הקודש ולא הלכו אל מקומות של התיישבות חקלאית, אלא השתקעו בערי החוף חיפה ויפו, ובעיקר העדיפו את יפו. בשנת 1891 הגיע גל של עולים, פליטי הגזרות ברוסיה הצארית. ארץ-ישראל, ובראשה יפו, שימשו לפליטים מקלט-

מעט בעת צרה.² גם אלה שלא באו כפליטים אלא כבעלי יזמה כלכלית או ציבורית מצאו ביפו כר נוח ומתאים לפעולתם. אפילו אותם אנשי ציבור יהודים שעסקו בענייניה של ההתיישבות היהודית הכפרית עשו את יפו בסיס לפעילותם. רבים מאנשי העלייה השנייה שהגיעו ארצה בעשור הראשון של המאה העשרים, אף שהיו חדורים באידאולוגיה של התיישבות חקלאית, מצאו עצמם בסופו של דבר ביפו, ולאחר מכן בשכנתה־אחותה תל־אביב. כך או כך, בין שהיו אלה פליטים או עולים המחפשים מקום מתאים בארצם החדשה, הם עשו לגידולה של האוכלוסייה היהודית ביפו ולפיתוח כלכלתה, ואחר כך עשו כן בתל־אביב בראשית שנותיה. כך הלך ונוצר הגלעין של אותו מרכז עירוני, שעם פתיחת העידן הבריטי בארץ־ישׂראל והתגברות העלייה היהודית אליה, עמד מוכן לקלוט אליו את העולים ולשמש בסיס לפעילות הכלכלית והתרבותית שהם חוללו.

ואולם, בפתח התקופה של השלטון הבריטי עדיין שמרה ירושלים על מקומה הבכיר ברשת היישובית הכללית של הארץ, ובייחוד ברשת היישובית היהודית שהלכה ונבנתה בשנותיה האחרונות של התקופה העות'מאנית. מבחינת הפיזור הגאוגרפי של האוכלוסייה היהודית ובהשוואה לאזור הכולל את הערים יפו ותל־אביב (קרי: נפת יפו ונפת רמלה), שמרו ירושלים ואזור (קרי: נפת ירושלים) על הבכורה. במפקד 1922 נמצא שבנפת ירושלים (בעיקר בתוך העיר ירושלים) מתגוררים 34,431 יהודים (על פי גבולות הנפה במפקד 1931), ואילו בנפת יפו (לרבות תל־אביב והיישובים היהודיים בקרבתה) ונפת רמלה (לרבות מושבות יהודה) גם יחד התפקד מספר קטן יותר של יהודים – 28,071 נפש, רובם (24,138) בנפת יפו (לפי הגבולות ששימשו בשעת מפקד 1931).³ כלומר בשנת 1922, למרות הגידול העצום באוכלוסיית העיר תל־אביב, עדיין שמרה ירושלים על הבכורה במספר תושביה היהודים. בעיר ירושלים התגוררו באותה שנה 33,971 יהודים, לעומת 20,152 בתל־אביב וביפו יחדיו (15,065 בתל־אביב ו־5,087 ביפו).⁴ שאר תושביהן היהודים של נפת יפו ונפת רמלה התגוררו ביישובים היהודיים האחרים, ובעיקר במושבות.

בשלוש תקופות בשנות העשרים ובשנות השלושים של המאה העשרים, בשנים שעוצב בהן המערך היישובי של האוכלוסייה היהודית בארץ־ישׂראל, היתה עלייה יהודית ניכרת: העלייה השלישית (1919-1923), העלייה הרביעית (1923-1931) אך בעיקר (1924-1925), והעלייה החמישית (1932-1938). בעלייה השלישית הגיעו 35,000 עולים, בעלייה הרביעית – 82,000 עולים, ובעלייה החמישית – 217,000 עולים.⁵ בשלוש תקופות עלייה אלו נקלט רק חלק קטן של העולים ביישובים כפריים שנשענו על חקלאות והיו פרוסים באזורים

2. א' דרויאנוב 'מנוה צדק עד אחוזת בית', בתוך: א' דרויאנוב (עורך), ספר תל־אביב, א, תל־אביב 1936, עמ' 37-38.

3. Palestine Government, Department of Statistics, *Vital Statistics Tables 1922-1945*, Jerusalem 1947, p. 3

4. Ibid.

5. מ' סיקרון, העלייה לישראל 1948 עד 1953, ירושלים 1954, פרק ב.

שונים של הארץ. רוב העולים, ובעיקר אלו שהגיעו בעלייה הרביעית, היו בני המעמד הבינוני אשר נדחפו להגיע לארץ-ישראל בשל מצוקה כלכלית בארצות מוצאם, והם ביקשו להשתקע בערים, בייחוד בעיר תל-אביב, וזו הסתמנה והלכה במהרה כעיר היהודית העיקרית בארץ-ישראל. מקצת מן העולים הקימו יישובים כפריים חדשים סמוך לתל-אביב ולמושבות הוותיקות שב'מרכז הארץ'.⁶

גם העולים שבאו לארץ-ישראל לחיות בה חיים של עבודת אדמה, ברוח הציונית ששררה באותם ימים בקרב חלקים של האוכלוסייה היהודית בחו"ל, לא היו יכולים להגשים את חלומם בשל היעדר קרקע ואמצעים כספיים לפיתוח החקלאות, והם נאלצו להסתפק בחיים עירוניים.⁷ תל-אביב והיישובים היהודיים הסמוכים לה יצאו נשכרים מן הפער שהתקיים בין הביקוש להתיישבות חקלאית בקרב חלק מן העולים לבין ההיצע של מקומות יישוב חקלאיים שהמוסדות הציוניים היו מסוגלים לספק להם. עולים אלו מצאו את מקומם בתל-אביב ובסביבותיה, בקרבת מקומות העבודה שצמחו עקב התפתחותה המהירה של כלכלת 'מרכז הארץ'.

וכך, בעשור הראשון לשלטון המנדט הבריטי נבנה בהדרגה ריכוז עירוני גדול של אוכלוסייה יהודית בתל-אביב ובסביבותיה. אף שעיקר מעייניהם של המוסדות הלאומיים היהודיים היה נתון לבניית מערך נרחב של יישובים יהודיים חקלאיים, רוב האוכלוסייה היהודית נמצא עוסק, בלא הכוונה ברורה 'מלמעלה', בבניית עיר 'עברית' (כלומר יהודית) גדולה, ומסביבה מקבץ צפוף של יישובים עירוניים יהודיים, ארוגים יחד כאזור אחד, וזו התחרתה בהצלחה יתרה בבכורתה של ירושלים. כך עולה בבירור מתוך נתוני מפקד 1931. באותה השנה הגיעו שני הריכוזים העירוניים היהודיים הראשיים בארץ-ישראל לשוויון בגודל אוכלוסייתם היהודית. מספר היהודים בתל-אביב וביפו הגיע ל-52,773 (מתוכם 45,564 בתל-אביב עצמה), ואילו בעיר ירושלים עלה מספר היהודים ל-51,222 בלבד.⁸ אולם התמונה שונה כאשר בוחנים את הנתונים האזוריים. נפת ירושלים כללה 54,538 יהודים בשנת 1931, רובם המכריע בעיר ירושלים, והם היו 31.2 אחוזים מתוך 174,610 היהודים בארץ-ישראל כולה. לעומת זאת, בשתי הנפות יפו ורמלה, המסמנות מבחינה סטטיסטית את עיקרו של 'מרכז הארץ', התגוררו 78,285 יהודים, והם היו 44.8 אחוזים מכלל האוכלוסייה היהודית.⁹

אזור העיר תל-אביב נטל אפוא את הבכורה מאזור העיר ירושלים. כך קרה, בין השאר, משום שתל-אביב אינה צומחת לבדה כמו ירושלים. שורה של יישובים יהודיים מלווה אותה, מקצתם קמו לפניה ורבים אחרים קמו אחריה ובעקבותיה. החלה להתברר בעליל התופעה

6. ב' עמיקם, 'התרחבות היישוב היהודי ותשתיתו הכלכלית' בתוך: ב' אליאב (עורך), היישוב היהודי בימי הבית הלאומי, ירושלים 1976, עמ' 324.

7. ב' בן-אברם וה' ניר, עיונים בעלייה השלישית: דימוי ומציאות, ירושלים 1995, עמ' 51.

8. Palestine Government, Department of Statistics, above, note 3, p. 4

9. Ibid., p. 3

האזורית של 'מרכז הארץ'. דוד קלנר (לימים עמירן) מקדים לזהות תופעה אזורית זו כ'קיבוץ ערים' על בסיס נתוני מפקד 1931.¹⁰ הוא מבחין בהתמחות כלכלית של יישובים – חקלאות, מגורים ותעשייה – אשר יחדיו בונים את האזור העירוני כולו. כבר באותה עת בצבץ באזור זה מערך הייררכי של יישובים: המושבות הוותיקות פתח-תקווה, ראשון-לציון ורחובות תפסו את מקומן כמרכזים ליישובים היהודיים שקמו בהדרגה בקרבתן, ואילו רמלה ולוד המשיכו בתפקודן ההיסטורי בתור מרכזים עירוניים ליישובים הכפריים הערביים בחלק זה של הארץ. מערך הייררכי התחלתי זה של יישובים התגבש עם הזמן והיה לתשתית יישובית חשובה, שעשתה את 'מרכז הארץ' לאזור בעל עצמה וכושר תחרותי בין-אזורי, מעל ומעבר לכל אזור אחר ברחבי ארץ-ישראל.

תקופת העלייה החמישית ציינה את עשור שנות השלושים. היא התאפיינה בעליית יהודים מגרמניה הנאצית אך גם מפולין נמשכה עליית יהודים בעצמה ניכרת. רוב 217,000 העולים שהגיעו באותן שנים היו בעלי אמצעים ובעלי מקצועות חופשיים.¹¹ גל עלייה גדול זה פנה בעיקר אל 'מרכז הארץ' וחיוק את מעמדו כחבל הארץ הראשי של האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל. עובדה זו עולה מנתוני אומדן האוכלוסייה שערכה ממשלת המנדט הבריטי בארץ-ישראל בשנת 1944. לפי אומדן זה התגוררו בנפת ירושלים 100,200 יהודים (18.1 אחוזים מתוך 553,600 יהודים בכל ארץ-ישראל), ואילו בשתי הנפות של 'מרכז הארץ', יפו ורמלה, נמצאו 283,520 יהודים (51.2 אחוזים).¹² בעיר ירושלים עצמה התגוררו לפי אומדן זה 97,000 יהודים לעומת 194,000 יהודים שהתגוררו באותה שנה בווג הערים תל-אביב ויפו (מהם 166,000 בתל-אביב בלבד).¹³ אף שמדובר באומדן בלבד, אין ספק שהוא מעיד שזה כבר נפלה ההכרעה בין אזור ירושלים לאזור 'מרכז הארץ', וכן בין העיר ירושלים, המרכז הישן של יהודי ארץ-ישראל, לעיר תל-אביב, המרכז החדש.

יש להדגיש שהאוכלוסייה היהודית לא היתה היחידה שעסקה בבניית 'מרכז הארץ'. גם האוכלוסייה הערבית נטלה בכך חלק, ואף הקדימה לעשות זאת. הרפורמות המנהליות שהנהיג השלטון העות'מאני בתחומי המסחר, הקניין הקרקעי והממשל העירוני הביאו למודרניזציה ולהעדפת העילית העירונית על פני זו הכפרית, בעיקר בשל הקשרים שנקשרו עם הכלכלה הבין-לאומית.¹⁴ תמורות אלו התמקדו בעיקר בערי החוף וחוללו תהליכים של הגירה אל ערים אלו מאזוריה האחרים של הארץ.¹⁵ התפתחותה של יפו כעיר נמל וכעיר

10. ד' קלנר, 'הרקע הגיאוגרפי של אזור רמת גן', בתוך: 'זיראב, י' חורגין ו' ש' שמואלי (עורכים), רמת גן – ספר היוכל, רמת-גן תש"ז, עמ' 277-278.

11. סיקרון, לעיל, הערה 5.

12. Palestine Government, Department of Statistics, above, note 3, p. 6.

13. Ibid., p. 6.

14. ר' קרק, יפו 1799-1917, ירושלים 1984, עמ' 122; ראו מאמרו של אברהם סלע בכרך זה.

15. סלע, שם; קרק, שם, עמ' 139-140.

מסחר חשובה נישאה על כתפי תושבי הארץ הערבים עוד קודם להתיישבות היהודית החדשה.¹⁶ לא רחוק מיפו שכנו הערים לוד ורמלה, אשר בימים קדומים שימשו מרכזים חשובים בארץ־ישראל, ובמיוחד במישור החוף. הפעילות שחוללה התנועה של אנשים וסחורות בנמל יפו יצרה הזדמנויות כלכליות לאוכלוסייה הערבית. זמינותו הקרובה של נמל השפיעה גם על החקלאות הערבית בסביבת יפו ושימשה גורם בגידול האוכלוסייה הערבית הכפרית, שכן האוכלוסייה הערבית המתרחבת ביפו יצרה ביקוש גדל והולך למוצרי מזון, ואת אלה סיפקו הכפרים הערביים במישור החוף התיכון. הקמת שכונות ערביות ביפו משכה אליה הגירה של פועלים ערבים מאזורים אחרים ברחבי הארץ ואף מהארצות השכנות.

משנות השמונים של המאה התשע־עשרה ואילך התרכזה ההתיישבות החדשה של יהודים בארץ־ישראל ביפו ובמושבות היהודיות הסמוכות לה, ומאז תרמה יפו להאצת גידולה של האוכלוסייה הערבית ב'מרכז הארץ' באמצעות יצירת הזדמנויות כלכליות בתחומי המסחר, הבניין והחקלאות. ככל שגדלה הכלכלה היהודית ביישובי 'מרכז הארץ', כן רבו בו הזדמנויות הכלכליות לאוכלוסייה הערבית. סוחרים ערבים סיפקו חלק מן הביקוש של הצרכנים היהודים; פועלים ערבים עסקו בעבודות חקלאות ובניין שיזמו היהודים ביישוביהם; בעלי בתים ערבים השכירו דירות ליהודים ביפו. תהליכים אלה התרחשו עוד קודם שקמו שכונות ויישובים של יהודים, וגם לאחר מכן.

שתי האוכלוסיות הלאומיות בארץ, היהודית והערבית, בנו את 'מרכז הארץ' במקביל ובמידה מסוימת של השלמה (קומפלימנטריות). ואולם, עד מהרה נטלה האוכלוסייה היהודית חלק גדול יותר בתהליך הבנייה הזוה, גם משום ששערי הארץ נפתחו להגירה רבה של יהודים לאחר כינון השלטון הבריטי, וגם משום שהעולים היהודים נטו, מסיבות שונות, להתרכז דווקא באזור עירוני זה ולא באזורים אחרים, כפריים בעיקרם, שהיה בהם רוב מכריע של תושבים ערבים. האוכלוסייה הערבית היתה רובה כפרית, ושיעור העיור בקרבה היה מצומצם בהשוואה לאוכלוסייה היהודית. העיור של אוכלוסייה זו נעשה בעיקר בדרך של הגירה מן הכפר אל העיר, תהליך אטי בדרך כלל. העיור של האוכלוסייה היהודית ניוון מהגירה בין־ארצית של אנשים שבאו על פי רוב מיישובים עירוניים בארצות מוצאם. בארץ־ישראל לא נמצאו להם אפשרויות רבות של השתקעות ביישובים כפריים או בערים קטנות. לעומת זאת, העיור האטי של האוכלוסייה הערבית מצא לו אפיקים רבים, ובכללם הגירה פנימית אל הערים הקטנות שהיו פזורות ברחבי הארץ.

ואכן, במבט ארצי חלקה של האוכלוסייה הערבית הארץ־ישראלית (מוסלמים ונוצרים) ב'מרכז הארץ' (נפות יפו ורמלה) קטן מחלקה של האוכלוסייה היהודית באזור זה, אם כי מסתמן בו גידול בתקופת המנדט. חלקה של האוכלוסייה הערבית הארץ־ישראלית ב'מרכז הארץ' עלה מ־12.8 אחוזים במפקד 1922 ל־14.4 אחוזים במפקד 1931, ול־17.4 אחוזים באומדן 1944. חלקה של האוכלוסייה הערבית בנפת ירושלים לא גדל בין 1922 ל־1931.

M. Levine, 'Overthrowing Geography, Reimagining Identities: A History of Jaffa and Tel Aviv 1880 to the Present', Ph. D. Dissertation, New York University 1999

במפקד 1922 הוא היה 8.4 אחוזים ואילו במפקד 1931 הוא היה 8.2 אחוזים. לעומת זאת, באומדן 1944 הגיע חלקה של האוכלוסייה הערבית הארץ־ישראלית בנפה זו ל־12.3 אחוזים.¹⁷ עם זאת, יש להדגיש שבתקופת המנדט הבריטי היה לערבים חלק ניכר באוכלוסיית נפות 'מרכז הארץ', אם כי הוא הלך וירד יחסית לחלקם של היהודים. בראשיתה של תקופה זו, על פי מפקד 1922, היו הערבים 75.5 אחוזים של אוכלוסיית הנפות יפו ורמלה. במפקד 1931 ירד חלקם ל־63.8 אחוזים. באומדן 1944 נטלו הערבים 41.2 אחוזים בלבד בשל הגידול הרב בחלקם של היהודים בנפות אלו ב'מרכז הארץ', אך עדיין היה בחלקם היחסי ובמספרם המוחלט של התושבים הערבים ב'מרכז הארץ' כדי להטביע חותם על אופיו הלאומי של אזור הליבה של הארץ.¹⁸ באותה עת נאמד מספרם של הערבים בשתי הנפות של אזור זה ב־482,300 תושבים לעומת 114,389 תושבים ערבים שהתפקדו 22 שנים קודם לכן, במפקד 1922. זהו גידול של 321 אחוזים לעומת גידול של 70 אחוזים באוכלוסייה הערבית בארץ כולה באותן שנים.¹⁹

בשנות הארבעים תפקד 'מרכז הארץ', יפו ותל־אביב על בנותיה ושכנותיה, כמרכז של מערכות ייצור, מסחר, תקשורת, מימון, וניהול של שתי האוכלוסיות הלאומיות המתחרות על הארץ כולה. בתום תקופת השלטון הבריטי, בעת המלחמה בין היהודים לערבים על השליטה בארץ־ישראל, התרחש גם מאבק על אזור הליבה הזה בשל מעמדו האסטרטגי במבנה המשקי והמוסדי של שתי האוכלוסיות. העצמה של אזור זה התבררה במהלך המלחמה. למרות שלא נקשר במיתוסים הציוניים של אותם ימים, היה 'מרכז הארץ' לבסיס הלוגיסטי ולמרכז השליטה שהאוכלוסייה היהודית ניהלה ממנו את מאבקה. מאזור זה יצאו שירותים לוחמים עמוסות נשק וציוד אל היישובים והמוצבים שבקו החזית. מוקדי התחבורה, השליטה והתקשורת שקמו במהלך השנים ב'מרכז הארץ', ובייחוד בעיר תל־אביב, אפשרו את ניהול המלחמה. מכאן יצאו התגבורות אל החזיתות השונות ברחבי הארץ.

'מרכז הארץ' היה גם גורם חשוב בבניית המערכת של המדינה החדשה. כאן הוקמו מרכזי הניהול של קליטת העלייה הגדולה. כאן השתקע חלק ניכר של העולים החדשים ונקלט אל תוך מערכות קיימות של דיור, תעסוקה ושירותים. כאן נמשכו התיעוש ובניית המוסדות הפיננסיים והארגוניים של הכלכלה המתפתחת. כאן גם התפתחו חיי התרבות של החברה הישראלית. כל התהליכים האלה צמחו על יסודות שהונחו בתקופת המנדט, ושורשיהם אף בשנים של שלהי התקופה העות'מאנית. המאמר מבקש לשרטט שורשים ויסודות אלה ולנסות לזהות את התנאים והגורמים שהביאו לצמיחתם בימים של טרום מדינת ישראל. ננסה לענות כאן על סדרה של שאלות: מה היה סוד כוחו של 'מרכז הארץ'? כיכד דווקא אזור זה קם והיה לאזור הליבה של הארץ במהלך תקופת השלטון הבריטי? מה היו הנסיבות ההיסטוריות של צמיחתו לכדי הריכוז הגדול ביותר של אוכלוסייה, עסקים ומוסדות? כיכד הפסידה

Ibid. .17

Ibid. .18

Ibid. .19

ירושלים את בכורתה? מדוע הרבו היהודים לבנות דווקא את 'מרכז הארץ' ולהישען עליו בתור אזור הליבה שלהם? מה היו הדפוסים הגאוגרפיים של צמיחתו של האזור לכדי ליבת הארץ?

* * *

ניתוח הגורמים והתהליכים שהביאו להתפתחותו של 'מרכז הארץ' נעשה מתוך מבט לאחור. אולם היו מי שידעו לזהות את היתרונות הגלומים באזור זה עוד בראשית דרכו. אחד מהם היה זאב סמילנסקי, שבשנת 1905 ערך מפקד של יהודי יפו ובהקשר זה כתב ש'צמיחת היישוב ביפו בכלל והישוב העברי בפרט נולדה הודות לסגלות [כך במקור] העיר שיש לה בערך לערים אחרות שבא"י'. סמילנסקי מפרט סגולות אלו אחת לאחת, ואין לנו אלא לעקוב אחר מסקנותיו ולזהות אותן ב'מרכז הארץ' שצמח והתפתח מסביב ליפו ולשכנתה הצעירה תל-אביב.

על הנגישות שאפיינה את יפו, ולאחר מכן את יישובי 'מרכז הארץ', כתב סמילנסקי: '... היא משתרעת על חף הים התיכון וחוננה בסגלות עיר החוף', וכן 'היא העיר הקרובה יותר לירושלים, שהיא העיר המרבה יותר באוכלוסים בין ערי א"י, וכל המסחר היוצא והנכנס של ירושלים עובר תמיד דרך יפו, וכן גם רבבות העולים לירושלים מתקיימים לעבור דרך יפו'. סמילנסקי הוסיף עוד גורם נגישות: הקרבה 'ליתר הערים שבארצנו: כמו שכם, בית-לחם, חברון, רמלה ולוד, שגם הן וסביבותיהן באות תמיד במשא ומתן עם יפו וכמעט כל הסחורות שהערים האלו קונות או מוכרות עוברות דרך יפו'.²⁰ סמילנסקי התייחס גם אל המשאב האזורי שנמצא בסביבות יפו והיה חשוב במיוחד להתפתחותה של העיר בזמנו, הלוא הוא ענף ההדרים. הוא כתב:

גם הטבע בעצמו העניק ליפו מתנה נדיבה, היא הפרדסים. אקלים סביבת יפו ואדמתה מסגלים מאד לגדל תפוחי זהב, לכן התפשטו בה הפרדסים על שטח הגון ... ועתה מוסיפים עוד לנטע על שטחים כבירים, עד כי כל האדמה הריקה שהיתה לפנים בסביבות יפו היא כעת נטועה בפרדסים, כל אמה של אדמה הראויה לנטיעת פרדס תמכר כעת בהון רב מאד, ומפני יקר מחיר הקרקע מרחיקים כעת לנטע פרדסים במרחק הרבה קילומטרים מהעיר.²¹

בתקופת המנדט חלה התרחבות ניכרת של ענף ההדרים כתוצאה מכניסה של עולים יהודים לענף זה. פרדסים ניטעו במקומות מרוחקים בשרון ובשפלת יהודה ואף ביישובים חדשים שהוקמו לא מכבר, וכך הלכה והתרחבה המסגרת היישובית-הכלכלית הקשורה בנמל יפו ובשתי הערים שפעלו בקרבתו המדינית: יפו ותל-אביב. לאחר מכן, עם הקמת מדינת ישראל, נבנו על רבים מפרדסים אלו יישובים ושיכונים אשר קלטו את האוכלוסייה הגדלה של המדינה החדשה. הדינמיקה המרחבית נשארה אותה הדינמיקה אלא שנתחלק השימוש בקרקע.

20. ז' סמילנסקי, 'הישוב היהודי ביפו', העמר, כרך ראשון, חוברת א-ב (תרס"ז), עמ' 35.

21. שם.

במקום פרדסים באו בתים, ובלשונו של סמילנסקי, בדיעבד: 'מפני יקר מחיר הקרקע מרחיקים קעת לבנות בתים במרחק הרבה קילומטרים מהעיר [יפו]'.²²

סמילנסקי נתן דעתו גם למרחב היישובים היהודיים הוותיקים, הן המושבות הראשונות בקרבתה של יפו, וראה בו גורם חשוב בהתפתחותה הכלכלית של יפו: 'וכן הייבת יפו ובפרט היישוב העברי שבה בעד התקדמותם הרבה למושבות העבריות, שבשום מקום לא השתרעו כ"כ במספר כמו שבסביבות יפו. המושבות הכניסו זרם חדש של חיים חדשים ליפו וחלק גדול מעשרות המליונים שהוציאו על יסוד המושבות העבריות ושכלולן התגלגלו לידי תושבי יפו'.²² והוא מוסיף ומדגיש כי '... עד הַבְּנוֹת המושבות בסביבת יפו נמצא בה ישוב עברי קטן מאד, ורק כשהחלו המושבות העבריות להבנות קָבְלָה יפו דחיפה גדולה להתרחבות הישוב העברי בה. הודות ליצירת המושבות נבראו ביפו הרבה ענפי מסחר ופרנסות שונות שלפנים לא היו שכיחים שמה. ...'²³ כדי לעמוד על חשיבותן של המושבות היהודיות במרחב יפו להתפתחותה של עיר זו, נזקק סמילנסקי להשוואה עם חיפה וקבע: 'חיפה נמצאת ג"כ [גם כן] על חף הים, אבל רשת המושבות שבסביבתה קטן [כך במקור], וכן רחוקה היא ממרכזי ישוב עברים' (ובעיקר מירושלים, היישוב היהודי הגדול ביותר בארץ-ישראל באותם ימים).

סמילנסקי שם לב גם להתקבצות של תושבים יהודים ביפו המוכנים לעבודה וליזמות. הוא כותב כי '...לחלק מבני ערי א"י שבחרו בעבודה, נולדה האפשרות להתיישב ביפו. ...'²⁴ סמילנסקי רומז כאן להבדל בין תושביה היהודים של ירושלים, הסמוכים על 'החלוקה', לאלו הגרים ביפו. והוא ממשיך וקובע: 'כשנתבונן לחיי אחינו ביפו נִזְכָּת, כי הדעה שיהודי א"י בכלל הם אוכלי לחם חסד הנה גִּזְמָה בעלמא, ובפעל הפרנסה העיקרית אינה השנוררות והחלוקה. ... כמעט כל הישוב העברי [ביפו] המְכָשֵׁר לעבד ולהתפרנס בפני עצמו, אינו יושב בחיבוק ידים, וכל הישוב עסוק בפרנסות שונות שהן מספיקות לו את אמצעי הקיום. ...'²⁵ וסמילנסקי מסכם: 'הודות לכל הסגולות האלו תפסה יפו את המקום הנכבד ביותר במסחר א"י, וגם רבים מאחינו הצליחו לכבש להם מעמדים הגונים, ומפני זה אפשר למצוא בישוב העברי שביפו הרבה גרעינים המְכָשֵׁר לברא ישוב בריא ונרמלי שיתקיים בלי תמיכות ואמצעים'.²⁶

זאב סמילנסקי לא היה יכול להעריך, כמובן, כיצד תהיה יפו לגרעינו של אזור הליבה של האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל, אך הוא ידע לעמוד מבעוד מועד על היסודות שנבנה עליהם ברבות הימים אזור זה, משנפתחה הארץ לעלייה יהודית גדולה לאחר הכיבוש הבריטי. הוא ראה שילוב של כמה גורמים שהעלו את יפו ועשוה מרכז חשוב בכלכלת הארץ בסוף התקופה העות'מאנית. משפרצה יפו את דרכה אל ראש הסולם של הפעילות הכלכלית

22. שם.

23. שם.

24. שם.

25. שם, עמ' 37.

26. שם, עמ' 36.

המודרנית, היא נתנה את האות להתפתחותו של אזור הליבה העתידי. תל-אביב קמה תחילה כרובע של יפו ונבנתה על המסד שבנתה העיר הוותיקה. הגורמים והתהליכים שהביאו לצמיחתה של יפו הוסיפו לפעול לצמיחתה המהירה של תל-אביב, ובמקביל לצמיחתו של 'מרכז הארץ' כאזור ליבה.

התהוותם של אזורי ליבה: גורמים ונסיבות

קודם לניתוח הנסיבות, הגורמים והתהליכים שהביאו להתפתחותו של אזור הליבה של ארץ-ישראל, יש לבחון את נסיבות התהוותם של אזורי ליבה בארצות אחרות. התופעה רווחת בארצות רבות – אזור ליבה מעוגן במטרופולין גדולה שבטבורה שוכנת עיר גדולה, והיא מרכז גם לסביבתה המטרופולינית וגם לארץ כולה או לחלק נכבד ממנה. אזור ליבה מקבץ בתוכו שיעור ניכר של תושבי הארץ, מפעיל את החלק העיקרי של כלכלתה ואף משמש אכסניה לנתח נכבד מחיי התרבות בה. קיומו של אזור ליבה והמשך התעצמותו מקורם, בדרך כלל, ביתרונות של ריכוז פעילויות כלכליות בתחומי התעשייה, המסחר הסיטוני והשירותים היצרניים, וכן ביתרונות של ריכוז גדול של כוח קנייה המצוי בידי התושבים, ריכוז הבונה שוק גדול של מוצרים ושירותים, לרבות שירותי תרבות. התנאים העדיפים המצויים באזור הליבה מושכים אליו הגירה נוספת של אנשים, עסקים ומפעלים, וגם מעודדים היווצרות של עסקים וענפי כלכלה חדשים באותו אזור. יתרונות הריכוז גורמים עם הזמן להתקבצות קבוצות עילית באזור הליבה, ואלה מחוללות בו פעילות כלכלית נוספת ואף פעילות תרבותית. קבוצות עילית אלו משתתפות ביתר-שאת בתהליכים הפוליטיים של הארץ ומכוונות אותם לשמר ואף להעצים את מעמדו של אזור הליבה בארץ.

כיצד נוצר אזור ליבה? הדבר טמון לעתים קרובות בנסיבות ההתפתחות של העיר המרכזית הפועמת בלבו של אותו אזור. במקרים רבים עיר זו מובילה אחריה כקטר את שאר ערי האזור. לעתים היא גם משמשת גורם עיקרי בהתפתחותן של הערים האחרות. כלכלתן של ערים אלו נשענת במידה רבה על העיר המרכזית, גם בתחומי המסחר והשירותים וגם בתחומי התעסוקה. אולם המשך שגשוגה של אותה עיר מרכזית שזור בקיומו של מקבץ הערים הסובבות אותה. עצמתה של המערכת האזורית כולה בנויה על הקשרים ההדדיים בין העיר המרכזית ובין ערים אחרות באזור הליבה. נביא כאן כמה מן הגורמים והנסיבות העיקריים המחוללים את עלייתה של העיר המרכזית ואת התגבשותו של מקבץ הערים שמסביבה לכדי מערכת המתפקדת כאזור ליבה בארצה.

תנאי נגישות עדיפים עשויים להיות גורמים ראשונים במעלה בעלייתה של העיר המרכזית למעמד של בכורה בארצה. ערי נמל או ערים שהן צומת דרכים חשוב, ובכך שולטות על תנועת אנשים וסחורות, עשויות להתחרות בהצלחה מרובה על מעמד של בכורה עם ערים אחרות שאין להן תנאי נגישות דומים. התחרות על מעמד זה מעלה גורמים נוספים המשפיעים על עלייתה של עיר כנושאת הדגל של הפיתוח הכלכלי – נגישותה אל

פנים הארץ וקיומם של תנאים המאפשרים את התפתחותו של עורף כלכלי נרחב. אזור הליבה של ניו־יורק הוא מן הדוגמאות הבולטות ביותר. כך צמחו ערי החוף של ארצות העולם החדש לאזורי ליבה של ארצותיהן. גם פריז ומדריד צמחו מכוח היותן צומת דרכים ראשון במעלה, נוסף על היותן בירות ותיקות בארצותיהן.

גם למשאבים כלכליים אזוריים יש חלק בהתפתחותו של אזור ליבה. אזור חקלאי עשיר עשוי להיות בסיס להתפתחות עירונית הנשענת בתחילת דרכה על הכלכלה החקלאית. עושרו החקלאי של עמק הפו' היה הבסיס להפיכת העיר מילאנו ושכנותיה לאזור הליבה של צפון איטליה. אזור שיקגו, הליבה הראשית בצפון חבל המערב התיכון שבארצות־הברית, צמח בדרך זו, והוא נשען גם על נמל שיקגו, שהשתלב במערכת התחבורה הימית של הימות הגדולות. בתקופת התיעוש, הבסיס הכלכלי הראשוני להתהוותו של אזור ליבה עשוי להיות מחצבים תעשייתיים או זמינות של מקורות אנרגיה. כך צמח אזור הליבה של יוהנסבורג בחלקה הצפוני־מזרחי של דרום־אפריקה. מכרות יהלומים היו הבסיס הראשוני והדומיננטי להתפתחותה של העיר, ומכאן ואילך הסתעפה ההתפתחות הכלכלית האזורית לכיוונים שונים.

ערי נמל בארצות הגירה שמעבר לים, שהן גם ארצות של התיישבות חדשה, זכו ליתרון נוסף בהיותן גם שער הכניסה למהגרים־מתיישבים. כך היה הדבר בארצות של העולם החדש. עד גילוי היהלומים בקרבת יוהנסבורג, היתה קייפטאון יעד של רבים מן המהגרים לדרומה של אפריקה. העיר בואנוס־איירס היתה לאזור הליבה של ארגנטינה לא מעט בשל היותה שער כניסה למהגרים מאירופה. כך היה בריו־דה־ז'נרו ובסן־פאולו, כל אחת בגזרתה־שלה, בברזיל רחבת הידיים. כך היו גם סידני ומלבורן באוסטרליה, כל אחת במדינת החבל שלה. המהגרים לא מיהרו להיכנס אל פנים הארץ ונמשכו אל ההודמנויות שנקרו בדרכם בשער הכניסה, בעיר הנמל. בעיר הנמל הם היו יכולים למצוא את בני ארצם שהיגרו לפניהם אל הארץ החדשה וכבר הקימו מסגרות כלכליות ורשתות חברתיות, ואלה תמכו במהגרים החדשים מכוח היכרות אישית קודמת, ידיעת השפה של ארץ המוצא ומנהגיה, וכמובן התמצאות במערכות החיים של הארץ החדשה והדרכת בני ארצם או עירם במבוך של מערכות אלו. היווצרות שכונות ליד נמל הכניסה של ארץ ההגירה, שכונות שמקבצות אליהן מהגרים בני אותה הארץ או מאותו חבל מוצא, היא אחד התנאים המעודדים אותם להשתקע בערי הנמל ולמצוא בשכונות אלה סביבה תומכת. כאשר ההגירה היא רבת־ממדים, להיצמדות אל שער הכניסה עשויה להיות השפעה משמעותית ביותר.

בארצות של הגירה גדולה והתיישבות חדשה המערך האזורי של יישובים שנבנה מסביב לשער הכניסה נעשה עם הזמן למרחב התיישבות של המהגרים. במרחב ההתיישבות הזה יכולים המהגרים־מתיישבים לתחום עבור הקבוצה האתנית־תרבותית שלהם מעין טריטוריה יישובית, ובה הם יכולים להיות על פי דרכם, ואף להשיג מידה ניכרת של אוטונומיה כלכלית וקהילתית. קיומו של מרחב התיישבות קבוצתי מושך אליו מהגרים נוספים, ככל שנמשכת ההגירה אל אותה ארץ. המהגרים הבריטים לדרום־אפריקה יצרו לעצמם מרחב שליטה באזור העיר קייפטאון, ועד מהרה הביא הדבר ליציאה הגדולה של האפריקנרים ('הבורים') אל פנים הארץ כדי לייסד לעצמם טריטוריה מדינית ותרבותית

משל עצמם. ערי החוף הגדולות של החוף המזרחי של ארצות-הברית היו בראשיתן מעין גומחות ענקיות של ציביליזציה אירופית, וכך הן משכו אליהן מהגרים אירופים נוספים. במחצית השנייה של המאה העשרים הן גם נעשו למרחבי התיישבות של מהגרים מארצות דוברות ספרדית במרכז אמריקה ובדרומה.

יש שהסבר לעלייתם של עיר מרכזית והיישובים הסמוכים לה לכדי מעמד של אזור ליבה טמון ברוח החדשנות והיזמות השוררת בתחומים שונים מראשית התפתחותו של האזור: בכלכלה, בפיתוח העירוני ובהיי התרבות. רוח זו באה לידי ביטוי בפתיחותם של יושבי האזור לאנשים חדשים, לעתים אף זרים ושונים, בנכונות לאמץ רעיונות חדשים ולהיכנס לפעילויות חדשות ולא מקובלות או לא מושרשות על אף הסיכון הטמון בכך ועל אף הנטייה המקובלת לשמור על דפוסים קיימים. רוח זו ניכרת גם באווירה המעודדת שאפתנות וחתירה להישגים מתוך יצר של תחרות. גילויים של חדשנות ויזמות מקדמים את מעמדה של העיר בכלכלת ארצה, וככל שהיא מתקדמת במעמדה כך היא גוררת אחריה את שכנותיה הזוטרות. יזמות כלכלית משמעה היכולת לאתר הזדמנויות כלכליות ונכונות להקים מפעלים ועסקים חדשים או להיכנס לענפים כלכליים חדשים. יזמות עירונית קשורה בנכונות להקים מסגרות ארגוניות, שכונות ויישובים גם מתוך עניין ברווחים כלכליים וגם מתוך שאיפה לעצב סביבה עירונית חדשה. יזמות תרבותית מתבטאת בהקמת מוסדות כמו תאטראות, תזמורות, בתי אופרה, מוזאונים ואוניברסיטאות, ואלה משרתים את תושבי אזור הליבה ואף את תושבי הארץ כולה. התפתחותו של מרכז תרבות והשכלה באזור ליבה נובעת מקיומו של כוח קנייה, אולם בעניין זה רוח של חדשנות ויזמות היא גורם העומד כשהוא לעצמו. רוח מעין זו משפיעה על תהליכים גאוגרפיים אך לה עצמה אין הסבר גאוגרפי זמין; קשה לייחס סיבות גאוגרפיות להתפתחותה במקום אחד ולהיעדרה במקום אחר. נראה שההסברים לכך הם הסברים ייחודיים.

עיר שהיא מרכז של אזור ליבה מתפתחת ונעשית כזו לעתים בשל היותה מוקד השלטון הארצי. הסמיכות למרכזים של קבלת ההחלטות מסייעת לריכוז ההתפתחות הכלכלית באותה עיר; כאן משקיעה המדינה בתשתיות; כאן נוח להקים מפעלים ולקדם יזמות, וכאן גם מצוי כוח הקנייה של מוסדות השלטון ושל התושבים הקשורים אליו. לעיר כזאת נוצרת תדמית של חשיבות, של יוקרה ושל עצמה, ואלה מושכים אליה עוד ועוד אנשים המבקשים ליהנות בצורה זו או אחרת מההסתופפות בצלה של אותה תדמית. פריז, לונדון וטוקיו הן דוגמאות בולטות למגמה הזאת. מיתוסים אליהן אזורי ליבה רבים הנשענים על עירם המרכזית, שהיא גם בירת המדינה. מתן מעמד של בירה למדריד הוא שעשה אותה למוקד אזור הליבה הראשי של ספרד, אף שאין לאזור זה יתרונות אחרים על פני ערים אחרות בחצי האי האיברי. דוגמה בולטת אחרת קיימת בגאנה. השלטון הקולוניאלי הבריטי קבע מטעמיו־שלו את בירתו לחוף האוקיינוס האטלנטי אף על פי שהתושבים המקומיים הקימו את מרכזיהם בעומק הארץ, הרחק מהשפעתו הקטלנית של זובו הסטה־סטה. עובדה זו שינתה באופן משמעותי את הגאוגרפיה היישובית העתידית של הארץ. לימים, כשגאנה זכתה בעצמאות, גברה הריכוזיות השלטונית במדינה החדשה והדבר מצא את ביטויו בהפיכתה המהירה של עיר הבירה אַקְרָה לאזור הליבה הדומיננטי של הארץ.²⁷

קיומה של דינמיקה מרחבת בית מטרופולינית, החורגת ממסגרת של עיר אחת בלבד, הוא תנאי להתהוותו של אזור ליבה. יש ערים המקיימות את כל היתרונות שנסקרו או את רובם, אך לא היו לאזור ליבה בארצן. לשם כך דרוש שיתפתחו סביבן הרבה ערים ויישובים עירוניים אחרים, ויתקיים ביניהם, במרחב עירוני רחב ידיים, מערך מטרופוליני של הדדיות ושל התמחות תפקודית. חשיבותה הארצית והעולמית של העיר המרכזית של אזור הליבה נובעת לא רק ממאפייניה הסגוליים אלא גם מהיותה חלק בלתי נפרד ממארג יישובי אזורי. עם זאת, המארג היישובי האזורי נבנה והולך במידה רבה בזכותה של העיר המרכזית. יחסים שלובים אלו הם אחד היסודות החשובים בכל מטרופולין, קל וחומר באזור עירוני התופס מקום בכורה בארצו.

לאחר שקם אזור ליבה פועלים בו יתרונות נמשכים של ריכוז עירוני גדול. אלו הם היתרונות הנובעים מקרבה גאוגרפית של פעילויות כלכליות הנשענות זו על זו: קשרים עסקיים ישירים, לרבות קשרים יצרניים, שימוש משותף בתשתיות ובשירותים ('יתרונות היצוניים') ונגישות רבה לשוק צרכנים גדול. יתרונות אלו מושכים אל הריכוז העירוני פעילויות כלכליות נוספות, והן, בעצם הצטרפותן אל הריכוז העירוני, מוסיפות ומגבירות את יתרונותיו. משעבר אזור הליבה סף מסוים של גודל אוכלוסייה ושל היקף פעילות כלכלית, נעשה הגודל לגורם דומיננטי בשמירה על מעמד הבכורה שלו בארצו. שאר הגורמים הבונים אזור ליבה נדחקים לקרן הזווית של ההסבר ההיסטורי.

עד כאן הובאה סקירת הגורמים והנסיבות העומדים ביסוד התהוותם של אזורי ליבה. באמצעותם אגש לבחון כיצד קם והתפתח אזור הליבה בארץ-ישראל: כיצד יפו, ולאחר מכן תל-אביב, רכשו לעצמן מעמד של בכורה בין ערי הארץ למרות מעמדה ההיסטורי הבכיר של ירושלים, וכיצד קם האזור העירוני האחוז בשתי ערים אלו והיה יחד אתן לאזור הליבה של הארץ כולה.

תנאי נגישות עדיפים: עלייתה של יפו כעיר נמל

נמלה של יפו לא היה נמל חשוב עד אמצע המאה התשע-עשרה. לא היתה בו תנועה ניכרת של נוסעים ומטענים אף שמקומו בין נמלי ארץ-ישראל התחזק בהדרגה עקב הירידה במעמדו של נמל עכו. באמצע המאה התשע-עשרה יפו היא עדיין עיר נמל קטנה המשמשת גם נמל לתנועה דלה של נוסעים ששמו פעמיהם לירושלים. כלכלת העיר היתה שזורה במתן שירותים לעולי הרגל והתיירים שעשו את דרכם לירושלים. המטענים שנפרקו בנמלה הקטן של יפו היו מיעדים במידה רבה לצרכיה של ירושלים, העיר הגדולה ביותר בארץ באותם ימים. גם האוכלוסייה היהודית המעטה שהתגוררה ביפו באותה תקופה היתה קשורה לפרנסתה בשירותים שניתנו לאותם עולים מעטים ששמו פעמיהם לירושלים.

27. י' קרמון, קורס בגאוגרפיה כלכלית באוניברסיטה העברית, 1957.

בעקבות מלחמת קרים החלה לחדור לארץ־ישראל השפעה של מעצמות אירופה, והדבר התבטא בעיקר בפעילות אירופית בירושלים.²⁸ צליינים ותיירים החלו להגיע לארץ־ישראל במספרים גדלים והולכים, ורובם המכריע עברו דרך יפו בדרכם לירושלים. גם הגידול בעלייה של יהודים ששמו פעמיהם לירושלים השפיע על התנועה ביפו, בעיקר בנמל הכניסה. תנועת התיירים, הצליינים והעולים הוסיפה לפרנסותיהם של תושבי יפו, ומעמדה של יפו כעיר נמל התבצר ככל שגדלה ההשפעה של פתיחת תעלת סואץ על תנועת האניות לנמלי החוף המזרחי של הים התיכון.²⁹ נמל יפו היה עם הזמן לנמל העיקרי שעל חוף ארץ־ישראל. השימוש הגובר באניות למטרות של מסחר בין־לאומי הפך את יפו למרכז של סחר על־מקומי. עסקי היצוא והיבוא וכך גם עיסוקי הספנות ביפו העניקו פרנסה לתושביה. תנאי הנגישות של נמל יפו אל פנים הארץ השתפרו במידה ניכרת בעקבות שני מפעלי תחבורה מודרנית שקישרו בין יפו לירושלים: בשנת 1869 הושלמה סלילתה של דרך רצופה, ראוויה לנסיעתן של מרכבות גלגלים,³⁰ ובשנת 1892, ביזמתו של יוסף נבון ביי, הושלמה סלילתה של מסילת ברזל.³¹ שתי אלה, הדרך הסלולה ומסילת הברזל, שיפרו את התחבורה בין עיר הנמל לעיר הראשה של הארץ באותה העת, ירושלים, וממילא שיפרו מאוד גם את תנאי הנגישות סביב יפו ונמלה.

גם בשנות המנדט הבריטי הוטבו הדרכים סביב יפו ותל־אביב ושופרה נגישותן בעקבות סלילת כבישים חדשים. תל־אביב קושרה בכבישי אספלט אל פתח־תקווה בשנת 1928. באמצע שנות השלושים סללו כביש חדש לחיבור מושבות השרון עם תל־אביב. נסללו כבישים גם בדרכים המחברות את תל־אביב עם הערים רמלה ולוד ועם הכפרים הערביים והמושבות היהודיות שבדרום הארץ. בתקופת המנדט הבריטי היו יפו ותל־אביב לצומת הראשי של דרכים בארץ־ישראל.

משאבים כלכליים אזוריים: הבסיס החקלאי הראשוני של 'מרכז הארץ'

ראשית העיור של יישובי 'מרכז הארץ' כרוכה באופן פרדוקסלי בפעילות חקלאית. עד תחילתה של תקופת המנדט הבריטי התאפיין אזור המרכז בכפריו החקלאיים, וגם חלק גדול מכלכלת הערים הקטנות המעטות שנמצאו בו – יפו, לוד ורמלה – היה מושתת על החקלאות. החקלאות היתה גם התשתית של כלכלת המושבות היהודיות והגרמניות שנוסדו באזור בשלושת העשורים האחרונים של התקופה העות'מאנית. יפו שימשה מרכז של מסחר ושירותים לעורף החקלאי שלה ולא רק עיר נמל של ירושלים. בחלוף הזמן התרחב עורפה החקלאי של יפו. לענף ההדרים היה חלק חשוב בהתפתחות הכלכלית של האזור. היו אלו התושבים

28. קרק, לעיל, הערה 14, עמ' 24, 27.

29. שם, עמ' 27.

30. שם, עמ' 196-197.

31. שם, עמ' 200-202.

הערביים של יפו ושל כפרי הסביבה אשר הכניסו את ענף ההדרים לאזורם, ככל שהתבררה התועלת שלו כענף יצוא לארצות אירופה המערבית ובעיקר לבריטניה. רוב בעלי הפרדסים הגדולים ביפו וסביבתה היו ערבים, ורק מיעוטם יהודים וגרמנים.³² ואולם, במשך השנים הצטרפו אליהם גם תושבי המושבות היהודיות. בשנת 1921 ייצרו הפרדסנים היהודים הארץ-ישראלים כ-37 אחוזים מערך היבולים של משק ההדרים בארץ-ישראל. בשנת 1939 גדל חלקו של המגזר היהודי במשק זה והיה יותר מ-64 אחוזים. גידול זה התרחש בעיקר בעקבות התרחבות המשק היהודי ביישובי 'מרכז הארץ', הוותיקים והחדשים.³³

שכלול התחבורה הימית ופיתוחו של נמל יפו שימשו מנוף להתפתחותו של ענף ההדרים, אך תנאי הקרקע והאקלים באזור הם שאפשרו את פיתוחו של הענף שם. עצי הדר משגשים בקרקעות קלות וזקוקים להשקיה נדיבה. קרקעות כאלה נמצאים בשפע במישור החוף התיכון ולא באזור הגליל המזרחי, מקום שקם בו מקבץ נוסף של מושבות יהודיות.³⁴ בכמה אזורים במישור החוף, לרבות הסביבה הקרובה של יפו, היו גם מקורות של מי תהום לא עמוקים. פרדסים רבים ניטעו במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, ועד מהרה הצטיינה כלכלת האזור בייצוא פרי הדר. עם השנים הלך והתרחב תחום הפרדסים שמסביב ליפו, תוך כדי זיקה הדוקה לנמל יפו.³⁵ הנגישות לנמל יצוא חשובה מאוד לסחר החקלאי, וזה היה הגורם המכריע להתפרסות של ענף ההדרים בסביבות יפו. במחקרו על היוזמות הפרטיות בענף ההדרים בארץ-ישראל קרלינסקי מצביע על כך שהנגישות לנמל יצוא נחשבה לדבר חשוב ביותר כבר בסוף התקופה העות'מאנית.³⁶ בשנת 1914 עיבדו מושבות יהודה ופתח תקווה 88 אחוזים משטחי ההדרים שבידי יהודים בארץ-ישראל.³⁷ שיעור דומה, 85 אחוזים, נשמר גם בשנת 1927, ויש להוסיף לכך גם את הפרדסים שניטעו במושבות ובחוות היהודיות החדשות שקמו בשרון אחרי הכיבוש הבריטי.³⁸

התבססות ענף ההדרים והתפשטותו בסביבותיה של יפו מאמצע המאה התשע-עשרה הפכו את יפו לנמל יצוא חשוב ושוק פעיל ליוזמות הקשורות לענף הזה. בשנת 1909 ביקרו בנמל יפו 1,226 אניות. הטונז' הרשום שלהן היה 1,170,419. יצוא מן הנמל 744 אלף תיבות תפוזים בערך של 185,814 לירות מצריות (המטבע הנוהג באותן שנים בארץ-ישראל).³⁹

32. שם, עמ' 217.

33. 'מצר וע' קפלן, משק יהודי ומשק ערבי בארץ-ישראל: תוצר, תעסוקה וצמיחה בתקופת המנדט, ירושלים 1990, עמ' 36, לוח 7.

34. נ' קרלינסקי, פריחת ההדר: יוזמות פרטיות ביישוב, 1890-1939, ירושלים תשס"א, עמ' 66.

35. שם, עמ' 62-63.

36. שם. קרלינסקי מביא את דבריו של א"ל פעלמאן, אשר בספרו הלכות נטיעות גנים ופרדסים באה"ק (ירושלים תרנ"א) המליץ שלא לטעת פרדס בארץ-ישראל רחוק יותר ממהלך שלש שעות או ארבעה ביותר' ממקום עגינת האניות מפאת העלייה הניכרת בהוצאות ההובלה באמצעות גמלים.

37. נ' קרלינסקי, יוזמות פרטיות בתקופת המנדט: הפרדסנות העברית – 1920-1939, ירושלים 1995, עמ' 84.

38. שם, עמ' 84.

39. א' יודפת, 60 שנות התפתחותה של תל-אביב, תל-אביב 1969 (תדפיס מתוך ספר השנה של עיריית תל-אביב יפו 1966), עמ' 12. מביא מתוך ש' טולקובסקי, תולדות יפו, תל-אביב 1926.

תרומתה של יפו להתפתחות ענף ההדרים לא הצטמצמה בתפקיד של נמל יצוא. היא היתה גם המרכז הלוגיסטי והמסחרי של הענף. ידע מקצועי, ציוד חקלאי, משאבות, חומרי אריזה, מצרכי מזון, שירותי עמילות מכס ושיווק, בנקים, שירותי מידע וטכנולוגיה, כל אלה נמצאו ביפו ואחר כך גם בתל-אביב,⁴⁰ והשתיים משכו אליהן תושבים חדשים שעסקו בכל הפרנסות האלו. כך נקשרו יפו ותל-אביב עם יישובי העורף החקלאי שלהן ברשתות כלכליות.

המושבות החקלאיות היהודיות בעורפן של יפו ושל תל-אביב הן שאפשרו את התפתחותן של תהליך עיור אינטנסיבי בחבל ארץ זה. במושבות, יותר מבצורות האחרות של ההתיישבות הכפרית היהודית בישראל, האוכלוסייה היתה יכולה לגדול במידה ניכרת, ונמצאו לכלכלה דרכים חדשות להתפתחות ולהסתעפות עד לממדים עירוניים מובהקים. את ההתפתחות הזאת קידמו היעדר הגבלות מבניות ואידאולוגיות על דרכי התפתחותן של המושבות, והחלת עקרון הקניין הפרטי על הקרקעות ועל הפעילות הכלכלית במושבות.⁴¹ הקרקע במושבות היתה רכושו וקניינו הפרטי של האיכר המעבד אותה או של בעלים אחרים שישבו באותה מושבה, ביישוב אחר ואפילו בחוץ-לארץ. בעל הקרקע היה רשאי למכור את הקרקע שבבעלותו, ואף לחלקה ולמכור חלקים ממנה. בבוא העת נתגלה שחופש זה היה גורם חשוב בהמשך התפתחותן של המושבות ב'מרכז הארץ' לעומת המושבים והקיבוצים המעטים שקמו בחבל ארץ זה בתקופת המנדט. יסוד מבני זה של קרקעות פרטיות פתח את המושבות לכניסה של תושבים חדשים. בעקבות כניסה זו התייקרה הקרקע במושבות, וכך גדל ההון המקומי בהן. בתחילה הושקע ההון המקומי במימון האינטנסיפיקציה של החקלאות, אבל לאחר מכן אחדים מתושבי המושבות השקיעו את ההון שהצטבר אצלם גם בפיתוח מגורים, במסחר, בשירותים ואפילו בתעשיות. כך היה הרכוש הקרקעי, שנועד במקורו לייצור חקלאי, לגורם חשוב בעיור המושבות.

לאחר כינון השלטון הבריטי בארץ נכנסו המושבות היהודיות במישור החוף ביתר שאת לענף ההדרים, שהיה לענף החקלאות העיקרי בכלכלה היהודית בארץ-ישראל. בשנת 1921 היה חלקן של ענף זה 33.4 אחוזים מכלל התפוקה החקלאית במשק היהודי, וכעבור תריסר שנים, בשנת 1933, גדל חלקן לשיא של 78.9 אחוזים.⁴² לגידול משמעותי זה סייעו כמה גורמים. לאחר מלחמת העולם הראשונה התפתח שוק גדול לפרי הדר באירופה המערבית. השיפור בתובלה הימית בין ארץ-ישראל לאירופה תרם לשיווק הנוח של תוצרת הפרדסים, וזה גרר אחריו גם פיתוח רשת הדרכים במישור החוף באמצעות ממשלת המנדט הבריטי.⁴³ קידוחי מים עמוקים הוכתרו בהצלחה וסיפקו מים רבים להשקיית הפרדסים באדמות החוליות

40. קרלינסקי, לעיל, הערה 37, עמ' 98.

41. ע' גונן, 'עיור המושבות בארץ-ישראל', מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל, י (1978), עמ' 31-44.

42. 'מצר וע' קפלן, לעיל, הערה 33, עמ' 46.

43. 'קרמון', גאוגרפיה אוורית של השרון', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשי"ח, חלק

ב, עמ' 214.

של מישור החוף. בשנות העשרים והשלושים התגברה עלייתם של יהודים מן המעמד הבינוני, וענף ההדרים נמצא מתאים להשקעותיהם הכספיות. פעילות מוגברת זו הביאה אנשים רבים אל המושבות ליד תל־אביב. באותן שנים קמו בשרון גם מושבות חדשות שהחלו דרכן בעיקר בענף ההדרים, דוגמת בני־ברק, הרצליה, רעננה, רמתיים ומגדיל. מושבות אלו היו עד מהרה לעורף יישובי מובהק של העיר תל־אביב, והיא היתה למרכז העירוני הראשי של המושבות ב'מרכז הארץ', במקומה של יפו.

בסוף שנות השלושים נסתמן צמצום בענף ההדרים בגלל הרעה בתנאי השוק באירופה. גם התייקרות הייצור בפרדסים והתייקרות מחירי הקרקעות במישור החוף צמצמו את כושר התחרות של פרי ההדר שנשלח מארץ־ישראל לאירופה.⁴⁴ הצמצום ביצוא ההדרים התבטא בפחות חלקו של הענף בתפוקה החקלאית של המשק היהודי מ־78.9 ל־65.9 אחוזים בשנת 1939.⁴⁵ עם פרוץ מלחמת העולם השנייה נחסם השוק האירופי ונמנע יצוא סחורות מארץ־ישראל, והמשבר בענף ההדרים הגיע לשיאו. מצב זה זירז את המעבר מתעסוקה בעבודות חקלאיות לעיסוק במלאכות עירוניות ובענפי מסחר ותעשייה. פרדסנים רבים העדיפו לזנוח את עיבוד הפרדסים. הפרדסים המוזנחים חולקו למגרשי בניין והיו לגורם חשוב בהרחבת השטח הבנוי של המושבות אחרי מלחמת העולם השנייה. כך היתה התשתית החקלאית הענפה של 'מרכז הארץ' בסיס להתפתחותו של אזור עירוני מובהק.

שער כניסה למהגרים: יפו – שער ראשי לגלים של עולים

כבר בשנות התשעים של המאה התשע־עשרה יפו היא מוקד משיכה לסוג החדש של עולים יהודים, מהם משכילים וחלוצים שנשבו בקסמיה של הציונות ומהם מחפשי מקלט מן הקשיים שהיו מנת חלקם ברוסיה הצארית. אלו לא נמשכו אל ירושלים ושאר ערי הקודש וחיפשו את מזלם בשער הכניסה הראשי של הארץ. עד מהרה התרכזה ביפו אוכלוסייה יהודית גדולה למדי ונוצרו בה חיי קהילה יהודית תוססת. עקב כך החלה להסתמן תחרות בין יפו לירושלים על מעמד הבכורה בין עריה של הארץ.

כניסת הבריטים לארץ־ישראל פתחה את הארץ לעלייה של יהודים רבים. רוב העולים בתקופת המנדט הלכו אל 'מרכז הארץ', ובעיקר אל הערים שבו. באזור זה התרכזה הצמיחה הכלכלית בשנות העשרים והשלושים ובו גם הוקמו יישובים יהודיים חדשים רבים. ההליכה אל הערים התקיימה למרות ההגמוניה של המוסדות הציוניים בשנות המנדט הבריטי, ולמרות מדיניותם להעדיף התיישבות חקלאית.⁴⁶ המוסדות הציוניים גרסו כי על העולים להתפזר על פני הארץ ולהיאחזו בה, הן כדי להגביר את סיכויי התביעה הטריטוריאלית של יהודים על ארץ־ישראל והן כדי לקדם את המעבר לחיי חקלאות בקרב היהודים בארץ־ישראל. ואולם,

44. שם, עמ' 214.

45. 'י מצר וע' קפלן, לעיל, הערה 34, עמ' 46.

46. E. Cohen, *The City in the Zionist Ideology*, Jerusalem 1970.

רבים מן העולים נטו לדרך אחרת. רובם באו מערים בארצות מוצאם. ההתיישבות היהודית הציונית התחוללה בעיקרה בעת שהעיוור כבר היה עובדת יסוד בארצות אירופה, בצפון אמריקה ובארצות אחרות של התיישבות אירופית. המהגרים מאירופה לאוסטרליה, אף שעמדו לפני יבשת רחבת ידיים ופתוחה להתיישבות חקלאית, מצאו את דרכם אל הערים הגדולות והגדולות של הארץ. כאלה היו פני הדברים גם בארצות-הברית. ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה החלו מרבית המהגרים להשתקע בערים ולא נמשכו אל אזוריה החקלאיים של ארצם החדשה. אפילו מהגרים שבאו מכפרי אירופה השתקעו בעריה של ארצות-הברית. כך נהגו איכרי פולין ואיטליה מן הגל השני של המהגרים לארצות-הברית. כך, וביתר שאת, נהגו המהגרים היהודים שבאו למצוא את עתידם ביבשת החדשה. היהודים היו בעיקר תושבי ערים בארצות מוצאם ולכן מובנת העדפתם את הערים בארצות היעד שלהם. זו היתה גם העדפת רבים מן היהודים שעלו לארץ-ישראל.

תל-אביב, חיפה וירושלים היו המוקדים העירוניים של השתקעות העולים בתקופת המנדט, והגדילה לעשות תל-אביב. ערים אלה, ובמיוחד תל-אביב, התאימו לדפוס העירוני המוכר לעולים ממזרח אירופה וממרכזה. הם חוו התפתחות עירונית נמרצת בעריה של אירופה אחרי מלחמת העולם הראשונה, והחיים העירוניים היו מוכרים לרבים מהם.⁴⁷ הם או הוריהם עברו בעצמם תהליך של עיוור כשהיגרו אל הערים הגדולות בארצות מוצאם באירופה. ואולם, העולים האלה הגיעו לא רק לתל-אביב אלא גם אל היישובים שמסביבה. שכונותיה של תל-אביב היו אמנם עדיין קטנות וחסרות אופי אורבני מובהק כמו זה של תל-אביב עצמה, אולם בעצם קרבתן אל העיר החדשה והתוססת הן העניקו לעולים את היתרונות של מגורים בשוליה של עיר. וכך נוצר בקרב העולים שהגיעו בתקופת המנדט ביקוש רב למקומות מגורים באזור 'מרכז הארץ' כולו. הדבר התבטא ברכישה נמרצת של קרקעות בידי יהודים ובהקמת יישובים רבים במרחק לא גדול מתל-אביב, אף שהביקוש הגדל לקרקעות באזור הזה ייקר אותן מאוד.

עולי שנות העשרים והשלושים שרכשו קרקעות באזור תל-אביב נמנו בחלקם עם קבוצת בעלי ההון, כפי שנקבעה במסגרת מדיניות ההגירה הבריטית בראשית שנות העשרים. בשפת המוסדות והגופים הציוניים באותם ימים כונו עולים אלה 'עולי המעמד הבינוני', ואף הוקמו בשבילם מדי פעם מסגרות קליטה שנשאו שם זה. שני גלים גדולים, העלייה הרביעית והעלייה החמישית, הביאו לארץ עולים רבים מן המעמד הבינוני.⁴⁸ העלייה הרביעית החלה בשנת 1924 ונמשכה עד סוף 1925. כרבע מעולי גל זה נמנו עם המעמד הבינוני. רובם באו מפולין עקב הצרת יכולת הפעולה הכלכלית של סוחרים, בעלי מלאכה, תעשיינים,

47. א' טרואן, 'תל-אביב בשנות העשרים והשלושים: אידיאולוגיות מתחרות בעיצוב המטרופולין הציוני', דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, ירושלים 1989, עמ' 391-398.

48. מ' ליסק, 'עלייה, קליטה ובניין חברה בארץ-ישראל בשנות העשרים', בתוך: מ' ליסק, א' שפירא וג' כהן (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, ב: תקופת המנדט הבריטי, ירושלים 1993, עמ' 287.

נותני שירותים ואנשי כספים בתקופת ממשלתו של ולדיסלב גראבסקי (Grabski).⁴⁹ רבים מאוד מאלה היו יהודים, וניכר חלקם במקצועות המסחר. גראבסקי גם פעל לטיהור הפקידות הממלכתית מיהודים ומבני מיעוטים אחרים, וממשלתו עודדה פולנים לתפוס משרות ממלכתיות אלו.⁵⁰ באותה שנה הגבילה ארצות-הברית את ההגירה אליה ולכן היתה ארץ-ישראל ליעד ההגירה העיקרי של יהודי פולין מן המעמד הבינוני. כך נולדה העלייה הרביעית שנודעה בשם 'עליית גראבסקי'.

רבים מעולי העלייה הרביעית פנו אל הערים כדי ליצור לעצמם מקור פרנסה מתאים. תל-אביב היתה המוקד העיקרי של עלייה זו. היא קלטה יותר ממחצית מן העולים בעלייה הרביעית: 5,100 מתוך 12,750 בשנת 1924, ו-12,600 מתוך 16,000 בשנת 1925.⁵¹ אוכלוסיית תל-אביב גדלה מ-21.5 אלף באמצע שנת 1924 ל-40 אלף בקירוב בסוף שנת 1925.⁵² גם חיפה זכתה במבנה ניכרת של עולים באותו גל עלייה, אך תל-אביב עלתה על כולן.

רבים מן העולים בתקופת העלייה החמישית באו מגרמניה בעקבות עליית הנאצים לשלטון, אם כי פולין עדיין היתה המקור לרבים מהעולים. אלו ואלו היו ברובם המכריע עירוניים מן המעמד הבינוני, ורק מיעוטם היו קשורים לתנועות ציוניות חלוציות ולמחויבות שלהן להתיישבות כפרית. אלו מבין אנשי העלייה החמישית שביקשו לעסוק בחקלאות למרות הרקע העירוני שלהם בארצות מוצאם, עשו זאת בעיקר במסלול של המגזר הפרטי. הם השתלבו בדרך כלל בענף ההדרים, ה'להיט' של אותן השנים, והתיישבו ב'מרכז הארץ', ביישובים ותיקים וביישובים שקמו בשנות העשרים והשלושים.

תל-אביב, יותר מכל עיר אחרת, הציעה לבני המעמד הבינוני מקרב עולי העלייה הרביעית והחמישית תנאים נוחים לקליטה, בעיקר בשל קצב הגידול הניכר שלה והתרחבות ההיצע של מוצרים ושירותים. רוב העולים לא באו לקשור את גורלם עם הארץ בדרכים של התיישבות כפרית אלא ראו לנגד עיניהם עתיד של פעילות כלכלית עירונית. שנות העשרים והשלושים היו שנות עלייתו של המעמד הבינוני היהודי, וזה ביקש להתכנס במקומות שנצפה להם עתיד של פיתוח עירוני. העיר תל-אביב נמצאה עד מהרה בראש רשימת המקומות האלו, והצטרפו אליה היישובים היהודיים הסמוכים לה. בעקבות צמיחתה הם היו למעין פרברים של עיר הולכת וגדלה. גם המושבות היהודיות הוותיקות הסמוכות לתל-אביב, פתחת-קווה וראשון-לציון המתעיירות, זכו בנתח מזורם העולים מן המעמד הבינוני הודות להיצע של פרנסות לא-חקלאיות שהן הציעו לעולים.

רוב העולים-העובדים (אלה שנכללו בקטגוריה המנדטורית של מי שאינם בעלי הון) בעלייה הרביעית ובעלייה החמישית הופנו בדרך כלל גם הם אל הערים, ובראשן תל-אביב.

49. י' טומאשבסקי, 'היהודים במשק פולין בשנים 1918-1939', בתוך: י' ברטל וי' גוטמן (עורכים), קיום ושבר: יהודי פולין לדורותיהם, ירושלים 1997, עמ' 422.

50. ברגר, בתוך בית ישראל בפולין, א, תש"ח, עמ' 203-210.

51. י' זימן, 'לשאלת המבנה הכלכלי של תל-אביב', מסחר ותעשייה, ג, 3-4 (מרס 1926), עמ' 77.

52. ד' גלעד, היישוב בתקופת העלייה הרביעית 1924-1929, תל-אביב תשל"ג, עמ' 41.

הפנו אותם התנועות החלוציות שגייסו אותם וכיוונו את השתקעותם הראשונה בארץ. בערים אלו, ובייחוד בתל-אביב ובסביבותיה הקרובות, נמצא באותה עת היצע גדול יותר של מקומות עבודה מאשר ביישובים הכפריים. בערים, ולא בכפרים, נבנו בניינים רבים בשביל העולים מן המעמד הבינוני, ואלו סיפקו מקומות עבודה לעובדים בבניין ובענפים הקשורים לענף הבניין. ההון הפרטי של המעמד הבינוני זרם אל הערים ופיתח מקומות עבודה חדשים בבניין, במסחר, בשירותים ובתעשייה.

ואמנם, רק מעטים מן העולים-העובדים מצאו את מקומם בהתיישבות הכפרית של התנועות החלוציות, בהתיישבות העובדת. בשנים 1925-1926, למשל, 71 אחוזים מן העולים-העובדים שהגיעו ארצה במסגרת תנועתית הופנו בראשית דרכם בארץ אל העיר. שיעור זה ירד מעט בשנות השלושים שכן הוקמו אז יישובים חקלאיים רבים ברחבי הארץ.⁵³ גם המושבות, ובהן אלו שכבר היו בדרך לעיור, לא קלטו מספר גדול של עולים-עובדים עם הגיעם ארצה בשל הנהוג להעסיק עובדים ערבים במושבות הוותיקות ובשל היעדר הזדמנויות עבודה רבות מחוץ לחקלאות.

אפילו בעת המשבר הכלכלי של 1926-1927 המשיכו העולים-העובדים להעדיף את העיר תל-אביב ואת פרבריה החדשים ולהימנע מהתיישבות בכפר, אף על פי שהעלייה הצטמצמה אז בשיעור חד והצטמצמותה הקטינה את ההשקעות בבנייה, וממילא גם הפחיתה את המספר של מקומות העבודה בעיר.⁵⁴ אמנם מקצת העולים חיפשו לעצמם מקומות עבודה במושבות הוותיקות הסמוכות, אך לרוב זה היה מוצא זמני והם שמרו על מגוריהם בתל-אביב. בחלוף המשבר חזרו פועלים אלו לתל-אביב. המושבות הסמוכות שימשו לעתים מעין מפלט בימי סגריר בשוק העבודה, אך התפקוד הזה שלהן היה מוגבל ונמשך כל עוד נהגו איכרי המושבות להעסיק עובדים ערבים מן הכפרים הסמוכים.

לא כל המושבות העסיקו פועלים ערבים רבים. העסקת עובדים יהודים היתה נהוגה במושבות החדשות שהוקמו בשנות העשרים ב'מרכז הארץ' (רמת-גן, בני-ברק, כפר-גנים הסמוכה לפתח-תקווה, הרצליה, מגדאל, רמתיים ורעננה), ובאלו התיישבו עם הזמן מקצת מן הפועלים העובדים בהן. עם זאת, העבודה העונתית בחקלאות לא משכה בדרך-כלל את הפועלים אל המושבות, למרות הרוח החלוצית של אותם ימים ולמרות העמדת העבודה החקלאית בראש הסולם האידאולוגי הציוני. רבים מן הפועלים השתדלו למצוא לעצמם עבודה שכירה בעיר בענפי הבניין, התעשייה, המלאכה, המסחר והשירותים. כך נוצר בתל-אביב ריכוז גדול של פועלים שחיפשו את עתידם בכלכלה המתפתחת בה בקצב שעלה על ההתפתחות הכלכלית במקומות אחרים בארץ וגם ביישובים החקלאיים שבסביבתה. כך גם היה בקרב העולים-העובדים בימי העלייה החמישית של שנות השלושים.

53. מ' ליסק, 'עלייה, קליטה ובניין חברה בארץ-ישראל בשנות העשרים', לעיל, הערה 49, עמ' 267, מביא מתוך: ההסתדרות הכללית, בולטין סטטיסטי, מס' 13, עמ' 6; ההסתדרות הכללית, סיכומים, י"ח (1946), עמ' 11, טבלה 6.

54. צ' אבן-שושן, תולדות תנועת הפועלים בארץ ישראל, תל-אביב 1966, עמ' 127-128.

ראוי לציין כי תל-אביב ושאר ערי 'מרכז הארץ' שימשו לא רק שער כניסה לעולים חדשים אלא גם מוקד משיכה לעולים ותיקים אשר בעת עלייתם לארץ-ישראל לא הדרך אותם הגורם של שער הכניסה והם ניסו להמשיך אל פנים הארץ ולהיקלט ביישובים אחרים. מהם היו חברי התנועות החלוציות, ולאחרים היו סיבות שונות לנסות את מזלם באזורים אחרים של הארץ, לרבות ירושלים. אולם במשך הזמן הם עמדו על קשיי הקליטה באותם אזורים ועל השגשוג היחסי של יישובי 'מרכז הארץ'. השגשוג ב'מרכז הארץ', על אף המשברים המחזוריים שהתחוללו בו בתקופת המנדט, היה קשור בבנייה הרבה באותה עת בתל-אביב ובערים הסמוכות לה, ובתחילתו של תהליך התיעוש שהתמקד בעיקר באזור הזה. באמצע שנות השלושים ניכרה התופעה של עולים חדשים שעזבו קיבוצים ומושבים ועברו העירה. בשנים 1933-1935 כארבעים אחוז מן העולים החדשים שהתיישבו בקיבוצים של השומר-הצעיר, הקיבוץ-המאוחד וחבר-הקבוצות עזבו אותם והתיישבו בערים.⁵⁵ תופעה זו של הגירה משוליה של ארץ אל אזור הליבה שלה שכיחה בארצות רבות וזוכה לתשומת לב בסטטיסטיקה הלאומית ובמחקר בעולם, אולם היא לא זכתה לתשומת לב סטטיסטית בתקופת המנדט ולא היתה נושא שכיח למחקר.

מרחב התיישבות: רצף של יישובים יהודיים ב'מרכז הארץ'

תולדות ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל מצטיינות בשאיפתם של יחידים וארגונים ליצור לאוכלוסייה היהודית צורות שונות של היבדלות מרחבית ותפקודית בתחום הבעלות על הקרקע, המגורים, העבודה, הכלכלה, הפוליטיקה והביטחון.⁵⁶ הדבר בא לידי ביטוי באופן בולט בהקמת יישובים יהודיים נפרדים בכל רחבי הארץ. רק בחלק מן הערים חילקו ביניהם היהודים את המרחב האורבני עם האוכלוסייה הערבית. הדבר היה בולט בירושלים ובשאר ערי הקודש וכן בחיפה. ואולם, ב'מרכז הארץ' הגיעה ההיבדלות המרחבית היהודית לממדים ניכרים. יישובים יהודיים רבים קמו זה לצד זה ב'מרכז הארץ' ויצרו רצף יישובים אזורי. הרצף הזה, כשהוא לעצמו, היה לגורם השפעה על התנהגות יחידים וקבוצות. בשלו התיישבו עולים ותיקים באזור, והוא יצר תשתית פוטנציאלית למידה של 'אוטונומיה' גלילית יהודית, לפי ההשקפה שביטא ארתור רופין בשנת 1907 בתזכיר לוועד הפועל של ההסתדרות הציונית.⁵⁷ ריכוז האוכלוסייה היהודית ביפו וצמיחתו של מקבץ מושבות יהודיות בקרבתה יצרו יחד מרחב של נוכחות יהודית כבר בראשיתו של תהליך ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל.

55. ב' עמיקם, 'התרחבות היישוב היהודי ותשתיתו הכלכלית', בתוך: אליאב, היישוב היהודי בימי הבית הלאומי, לעיל, הערה 6, עמ' 43. נשען על פרוטוקול מועצת יגור של הקיבוץ המאוחד משנת 1936 בקיבוץ יגור, עמ' 7-8.

56. ת' גווינסקי, התפתחות הקפיטליזם בפלשתינה, חיפה 1986, עמ' 235-236.

57. א' רופין, שלושים שנות בנין בארץ ישראל, ירושלים תרצ"ז, עמ' 2.

בשלבם הראשונים של התהליך היה המקבץ דליל למדי אולם גם בו היה כדי להוסיף על כוח משיכתו של האזור. משום כך, ובשל ההשפעה שהיתה הן לגורם הנגישות, הן לתפקידה של יפו כשער הכניסה לארץ, הן למשאבים הכלכליים הראשוניים שהיו באזור, התיישבו בו יהודים נוספים מקרב העולים. גם הקמתן של אחת-עשרה שכונות יהודיות ראשונות בצפונה של יפו, כגווה-צדק וגווה-שלום, עוד לפני ייסודה של אחוזת-בית, תרמה להגדרתה המרחבית של נוכחות יהודית מובחנת בחלק זה של העיר.⁵⁸

נוכחות יהודית בולטת באה לידי ביטוי ברור כבר בשנים הראשונות להקמתה של תל-אביב באיחודן של שלוש שכונות יהודיות סמוכות: אחוזת-בית, נחלת-בנימין וחברה-חדשה. ליד תל-אביב הוקמו בזו אחר זו שכונות נוספות. רצף זה של שכונות יהודיות העניק לתושביהן את התחושה של 'עיר עברית' צומחת על החולות לחוף הים התיכון ומנהלת את ענייניה באופן עצמאי. זה היה אחד הגורמים החשובים שמשכו יהודים, ותיקים ועולים, להתיישב בפרבר היהודי החדש של יפו.⁵⁹ כתב על כך המשורר שאול טשרניחובסקי: 'זוהי סוף-סוף הנקודה היחידה בעולם שהיהודי יכול להיות בה יהודי, לא יהודי בהיתר ולא יהודי באיסור, אלא סתם בן-אדם שקרוי יהודי. מרגיש את עצמו יהודי לא מתוך התנגשות תמידית באלו שאינם יהודים, זהו המקום היחידי בעולם שיהודי יכול להיות בלי להרגיש שהוא יהודי בלי כל צורך לדעת זאת. כאילו בתוך יערו, כשיח על קרקעו שלו...'.⁶⁰

יתר על כן, צמיחתה המהירה של תל-אביב כבר בראשיתה סימנה ליישובים יהודיים שכנים שתהליך מואץ של עיור עומד להתחולל בחבל ארץ זה, ונגזר עליהם להצטרף לתהליך העיור אף על פי שמייסדיהם ייעדו להם אופי של מושבות כפריות-חקלאיות. בראשון-לציון אף עסקו מנהיגי העיר בשנת 1919 באפשרות להביא את מוקד העיור היהודי דווקא אל מושבה זו ולהקים 'עיר עברית' בחולות שממערב למושבה.⁶¹

בעשור הראשון של התקופה הבריטית הוקמו הרבה יישובים יהודיים חדשים בסביבות תל-אביב. ממזרח לתל-אביב ובקרבתה הוקמו רמת-גן, שכונת בורוכוב, נחלת-יצחק, נחלת-גנים ורמת-יצחק. מעבר ליישובים אלו נוסדה בני-ברק. מצפון ומצפון-מזרח הוקמו קריית-שאול, רמת-השרון, הרצליה ורעננה. מדרום ליפו קם יישוב יהודי בשם בית-זוגן, לימים בת-ים. בשנות השלושים התעבה והתפשט מערך היישובים היהודיים ב'מרכז הארץ'. שכונות יהודיות נוספות נצמדו לרמת-גן ולשכונת בורוכוב. ליד בת-ים, על מרחב החולות הנרחב שבין יפו לראשון-לציון, הוקמה שורה של שכונות יהודיות, ואלה נעשו עם הזמן ליישוב יהודי אחד בשם חולון. מסביב לפתח-תקווה קמו יישובים חקלאיים יהודיים, ובהם כפר-

58. ג' ביגר, 'התפתחות השטח הבנוי של תל-אביב בשנים 1909-1934', בתוך: מ' נאור (עורך), תל-אביב בראשיתה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 42-48.

59. 'כך, היזמה הפרטית בבניין ארץ-ישראל בתקופת העלייה השנייה, רמת-גן 1989, עמ' 161.

60. ש' טשרניחובסקי, 'ישנה עוד תל אביב אחרת' בתוך: י' אריכא, תל אביב – מקראה היסטורית, תל-אביב 1956, עמ' 293-294.

61. א' גרייצר, ראשון-לציון, התפתחות מערך המגורים ותפרוסת האוכלוסיה במושבה שהפכה לעיר, ירושלים תשל"ג, עמ' 8.

גנים וגת-דימון, ואלה היו ליישובי-בת של המושבה הוותיקה ואף נשענו עליה לצורכי פרנסה וצריכה.⁶² מדרום-מזרח לבני-ברק נוספו היישובים כפר-אוננו (לימים קריית-אוננו) ותל-ליתוויןסקי (לימים תל-השומר). בין בני-ברק ופתח-תקווה קמו שכונות יהודיות עצמאיות כמו קריית-מטלון וגבעת-שמואל. במעגל הרחוק יותר מתל-אביב צמחו יישובים יהודיים נוספים: היישובים החקלאיים בקרבת כפר-סבא, ובהם מגדאל וכפר-הדר, והיישובים החקלאיים שקמו בסביבות ראשון-לציון ורחובות. רובם היו יישובי המעמד הבינוני, והם הצטרפו אל הפעילות החקלאית הקשורה בעיקר בהדרים. ככל שנמשכה העלייה היהודית לארץ-ישראל כך גדלה האוכלוסייה היהודית במקבץ היישובים היהודיים של 'מרכז הארץ', וכך גם גברה הנוכחות היהודית בו. נוכחות זו ניכרה בייחוד ברצף היישובים אשר קם לאורך ציר תל-אביב-פתח-תקווה-כפר-סבא. יהודים שנסעו על הציר הזה עברו בציפות מיישוב יהודי אחד לאחר וכמעט לא חצו יישוב ערבי בדרכם.

מקבץ היישובים היהודיים אפשר קשרים כלכליים אמיצים בינם לבין עצמם וטיפח תחושת ביטחון יתרה אצל התושבים היהודים לעומת זו של תושבי אזורים אחרים בארץ, אלה שלא נוצרו בהם מקבצים משמעותיים של יישובים יהודיים בעשורים האחרונים של התקופה העות'מאנית. תנאי זה היה חשוב בעיקר בשל תנאי הביטחון האישי הירודים ששררו באזור באותה העת. אלה השתפרו עם התבססות השלטון הבריטי בארץ, אולם ההתנגשות הגוברת בין התנועה הלאומית היהודית לתנועה הלאומית הערבית בארץ-ישראל הביאה לסדרת התפרצויות של אלימות קיבוצית בין הצדדים הנצים. בכל גל כזה של 'מאורעות' התחזק הדימוי של ביטחון יחסי ברצף היישובים היהודיים ההולכים וגדלים במרכזו של מישור החוף לעומת אזורים אחרים בארץ. סדרה זו של התפרצויות אלימות חיזקה את המעמד של תל-אביב ושל שכנותיה, את הנטייה של עולים חדשים להשתקע בה ואת הנטייה של תושבים ותיקים להגר אליה מיישובים באזורים אחרים בארץ. הקרבה לתל-אביב וההימצאות בגוש של יישובים יהודיים עודדו את העולים שהגיעו בשנות העשרים להצטרף אל יישובי 'מרכז הארץ' או להקים לעצמם מושבות חדשות. ארתור רופין, שמלאכת יישובה של ארץ-ישראל העסיקה אותו שנים רבות, העיד כי 'חגורת המושבות היהודיות הבטיחה שמירה על הנפש ועל הרכוש' וגם ציין כי 'אנשי המעמד הבינוני... גילו זהירות רבה בבחירתו של מקום התיישבותם, ובדרך-כלל הקפידו לשמור על קרבה למרכזים עירוניים'.⁶³

נראה שמאורעות תרפ"ט המחישו בעליל את הסכנות הכרוכות ביישובים יהודיים המפוזרים על פני הארץ. המגמה להשעין את ההתיישבות היהודית על עיר יהודית התחזקה גם אצל אנשי המוסדות המיישבים, ולא רק אצל העולים.⁶⁴ דוד בן-גוריון ראה צורך באותה העת

62. ג' קרסל, אסי-המושבות בעשור למדינת ישראל, פתח-תקווה 1958, עמ' 11-12.

63. א' רופין, מכתב אל ח' וייצמן על התיישבות המעמד הבינוני, מצוטט אצל ב' עמיקם, נירים ראשונים: התיישבות בימי העלייה החמישית, ירושלים תש"ם (12.12.34), אצ"מ 7/44.58.

64. ש' רייכמן, ממאחו לארץ מושב: יצירת המפה היישובית בארץ-ישראל 1918-1948, ירושלים 1979, עמ' 25.

לעבור למדיניות מרחבית של ביצור רצועות היישובים ל'גוש טריטוריאלי לאורך החוף המשמש המפתח האסטרטגי של הארץ'.⁶⁵ כך זכה 'מרכז הארץ' ונמשך בו הריכוז של הקמת יישובים יהודיים חדשים ופיתוח יישובים ותיקים, עד שבאמצע שנות השלושים עלתה לסדר היום הפוליטי סוגיית חלוקת הארץ למדינה יהודית ולמדינה ערבית במסגרת ועדת פיל. הסתמנות החלוקה הניעה שוב את המוסדות הציוניים לפרוס יישובים חקלאיים יהודיים בכל רחבי הארץ ולהקים יישובי 'חומה ומגדל' באזורים מרוחקים מריכוזים של אוכלוסייה יהודית.⁶⁶ אך הציבור היהודי הרחב, ובו גם בעלי הון פרטיים, המשיך למלא את יישובי 'מרכז הארץ', ובעיקר את אלה שצמחו והיו ליישובים עירוניים של ממש בקרבתה של העיר תל-אביב. כך השתרש והתעצם ייחודו של 'מרכז הארץ' בתור אזור של רציפות יישובית יהודית המעניק מידה רבה יחסית של ביטחון אישי.

מקבץ היישובים היהודיים ב'מרכז הארץ' היה לא רק ריכוז של יישובים שיהודים מתגוררים בהם אלא גם מקבץ של ישויות יישוביות יהודיות עצמאיות. כללי המשחק החברתיים והתרבותיים שהדריכו את החיים הציבוריים והפרטיים באותם יישובים היו כללים של חברה ותרבות יהודיות. המושבות היהודיות הראשונות ניהלו את ענייניהן במידה רבה של אוטונומיה מקומית. לאחר שהוקמה השכונה אחוזת-בית ונתגלגלה במהירות לעיר תל-אביב, נוצרה לצד יפו הערבית נוכחות עירונית יהודית מוגדרת. באותה העת כבר התמלא המרחב של 'מרכז הארץ' ביישובים יהודיים חדשים. כך נוצר בחלק זה של הארץ, בזמן קצר, רצף של יישובים יהודיים, וזה הקנה לתושבים היהודים תחושה של מרחב יישובי יהודי מתפתח בתוך 'מרכז הארץ' המורכב מיישובים ערביים ויהודיים כאחד.

ראוי להדגיש כי בשלבי הראשונים נבנה רצף היישובים היהודיים ב'מרכז הארץ' משורה ארוכה של יישובים קטנים למדי, מקצתם אף בגדר של שכונות קטנות בנות מספר קטן של בתים. רמת-גן של היום קמה על בסיס של כמה ישויות יישוביות עצמאיות. כך גם גבעתיים וחולון. התרחבותה העתידית של פתח-תקווה הושתתה גם היא על הקמת שכונות וכפרים בקרבתה.

תהליך כינונו של 'מרכז הארץ' ויצירתו של רצף יישובי לא ביטל את הפיצול היישובי הרב בקרב האוכלוסייה היהודית. כל קבוצה תרבותית, אידאולוגית ומעמדית בקרב האוכלוסייה היהודית ביקשה לעצמה מקום משלה תחת השמש התל-אביבית. היו קבוצות של דתיים, של פועלים, של בורגנים, של בני עדות אלו או אחרות. היו קבוצות של יזמים שארגנו מסביבם כמה אנשים כדי לצאת להתיישבות. היו מי שביקשו לשלב עיסוק בחקלאות עם עבודה בעיר. היו מי שהשתייכו לזרם סוציאליסטי זה או אחר. גבעתיים של היום, למשל, הוקמה על בסיס של שש שכונות ראשונות: שכונת בורוכוב, שכונת שינקין, קריית-יוסף, שכונת ארלוזורוב גבעת רמב"ם ומעונות הפועלים.⁶⁷

65. א' אורן, התיישבות בשנות מאבק: אסטרטגיה יישובית בטרם מדינה תרצ"ו-תרצ"ח, ירושלים תשל"ח, עמ' 12-13.

66. ש' רייכמן, לעיל, הערה 65, עמ' 25.

67. ש' וילקומירסקי, ט"ו שנים לגבעתיים, גבעתיים 1958, עמ' 5.

עד מהרה נוצר פסיפס מגוון של יישובים יהודים חדשים, דומה בפיצולו לפסיפס הוותיק של כפרים ערביים שמילאו את האזור עוד לפני ההתיישבות היהודית ועוד לפני עלייתן של יפו ושל תל־אביב, ולפני שהן התפתחו לכדי ערים של ממש ומוקדים של מטרופולין מתהווה. הפיצול היישובי שציין את תהליך ההתיישבות היהודית ב'מרכז הארץ' הוא בבואת ההטרונגניות של האוכלוסייה היהודית. בהיעדר גופים ממלכתיים, מצאה לה כל קבוצה דרך לייסד לה נחלת מגורים משלה. כך גם קמה תל־אביב, שכונות־שכונות, עד שהיתה לעיר אחת, וכך גם התפתחו שכונותיה של ירושלים בתקופת המנדט ואף קודם לכן.

מגמת השלטון הבריטי להסדיר את המעמד המוניציפלי של יישובי הארץ הגבירה את ההתפתחות של מרחב יישובי יהודי. קביעת מעמדם של היישובים היהודיים נעשתה בשני גלים עיקריים, האחד בשנות העשרים והשני במחצית השנייה של שנות השלושים ובראשית שנות הארבעים. בשנת 1921 פורסם צו המועצות המקומיות. נכללו בו שישה יישובים יהודיים, חמישה ב'מרכז הארץ' (ראשון־לציון, פתח־תקווה, רחובות, תל־אביב ורמת־גן) ורק אחד מחוץ לאזור זה (עפולה).

מעמדה המוניציפלי של תל־אביב היה מיוחד במינו. מגעים שהתנהלו בין ועד תל־אביב לנציגי השלטון בראשית 1921, בזמן שהתגבשה הצעת חוק המועצות המקומיות, עסקו בהקמת מסגרת מוניציפלית מיוחדת לשכונות היהודיות של יפו, לרבות שכונותיה של תל־אביב. עד אותה עת הן נכללו בתחום השיפוט של עיריית יפו. המגעים הולידו את ההצעה לקבוע בחוק את האפשרות שתוקם מועצה מקומית מיוחדת ברובע עירוני בעל ייחוד. וכך אכן היה. אין ספק שסעיף זה בחוק המועצות המקומיות, שאושר במאי 1921, נועד לענות במיוחד על משאלתם של תושבי תל־אביב היהודים לקבל מידה ניכרת של אוטונומיה מקומית, שכן בתקופה הבריטית הוא הוחל רק על תל־אביב.⁶⁸

הוחלט שתל־אביב תנוהל באמצעות מועצה מקומית (township) במסגרת של עיריית יפו. ההחלטה הזאת העניקה לתל־אביב, הלכה למעשה, מידה ניכרת של אוטונומיה, אך מבחינה חוקית המועצה נשארה חלק מעיריית יפו. ואולם, מבחינה מעשית המועצה המקומית של תל־אביב ראתה עצמה עירייה לכל דבר בניהול החיים הציבוריים, ועשתה הכול כדי להעניק לתל־אביב צביון של 'עיר עברית'. כך נוצרה בפעם הראשונה בתולדות ההתיישבות היהודית בארץ־ישראל אוטונומיה מוניציפלית יהודית בעיר של ממש. דבר זה ריגש אנשי ציבור ומנהיגים בקרב העם היהודי בארץ־ישראל ובתפוצות, ואין ספק שהיה גורם מושך לעולים רבים שנהרו לתל־אביב מיד עם בואם ארצה כדי לחיות בתחום של עירייה יהודית. תחושה זו של אוטונומיה עירונית יהודית התגברה עוד יותר בשנת 1934, כאשר נקבע שתל־אביב תנוהל באמצעות עירייה עצמאית באופן מלא, בעלת סמכויות לספק שירותים חברתיים כמו חינוך ובריאות, שירותים שלא היה בסמכותן של עיריות אחרות בארץ לספק.⁶⁹ קדם לכך מאמץ ניכר שהשקיעה מנהיגות תל־אביב אצל השלטון הבריטי. מאיר דיזנגוף,

68. ג' ביגר, מושבת כתר או בית לאומי, ירושלים 1983, עמ' 180-181.

69. שם, עמ' 181.

עוד בהיותו ראש המועצה המקומית תל-אביב, פנה אל הנציב העליון הרברט סמואל, בעת שביקר בתל-אביב בשנת 1925, וביקש עצמאות מוניציפלית מלאה כי 'הטעם של בני תל-אביב הוא שונה מטעמם של בני העיר [אנשי יפו]'. יש לנו מושגים מחיים אחרים, ואנו רוצים שיתנו לנו לפתח את עצמאותנו ע"פ דרכנו.⁷⁰

לעיר ירושלים אמנם היה מעמד מוניציפלי כבר בתקופת השלטון העות'מאני, וכך גם בתקופת השלטון הבריטי, אולם אוכלוסייתה היהודית של ירושלים לא זכתה להשפעה של ממש במערכת השלטון המוניציפלי דוגמת זו שהושגה בתל-אביב. המסורת שהתפתחה בירושלים עוד בתקופה העות'מאנית הועידה את ראשות העירייה למוסלמי, והשלטון הבריטי דבק באותה מסורת. ליהודים לא היה ייצוג יחסי במועצת העיר ובהקצאות לפיתוח השירותים והשכונות היהודיות בעיר למרות שהיו הרוב באוכלוסיית העיר.⁷¹

הגל השני של מוניציפליזציה של היישובים היהודיים במרכז הארץ התחולל בשנות השלושים והארבעים. הרצליה, רעננה, רמתיים וכפר-סבא נוספו בצפון ובצפון-מזרח של האזור, גבעתיים ובני-ברק במזרח, ואילו חולון, בת-ים וכן שאר המושבות שליד ראשון-לציון ורחובות נוספו בדרומו של האזור.⁷² חלק מתהליך זה של מוניציפליזציה הביא למיזוגם של יישובים יהודיים קטנים סמוכים זה לזה או לצירופם אל יישובים גדולים שבשכונותם. בשנת 1940 הוקמה המועצה המקומית חולון, וזו כללה שכונות יהודיות אחדות שקמו בחולות שמדרום ליפו, כשש שנים אחרי הקמת השכונות הראשונות. קריית-עבודה, שכונת אגרובנק ושכונת עם היו השכונות העיקריות שהרכיבו יחד את חולון, אך היו בצדן עוד כמה שכונות קטנות, כמו שכונת גרין. כאשר החלו להקים שכונות יהודיות בשטחי חולות שמדרום ליפו, הוצגו שטחים אלו בשוק המקרקעין היהודי כ'דרום תל-אביב'.⁷³ ארבע שנים קודם לכן, בשנת 1936, היתה בת-ים למועצה מקומית. משקמה חולון כמועצה מקומית, השתדלו התושבים היהודיים ליצור רצף מוניציפלי בין בת-ים לחולון, ולשם כך התנהל מאבק בעיריית יפו הערבית. יפו ביקשה להתרחב דרומה אל שטחי החולות שבין שתי הרשויות המקומיות היהודיות.

בשנת 1942 מוזגו שכונת בורוכוב, גבעת-רמב"ם, שכונת שיינקין, קריית-יוסף, שכונת ארלוזורוב ועוד כמה שכונות ועירות למועצה מקומית אחת בשם גבעתיים. תושבי שכונות סמוכות אחרות בחרו שנה לאחר מכן להסתפח ליישובים הגדולים שלידן: רמת-יצחק לרמת-גן ונחלת-יצחק לתל-אביב. לא רק רמת-יצחק בחרה להצטרף אל המועצה המקומית רמת-גן, עשו זאת כמה וכמה שכונות יהודיות נוספות בסביבתה: נחלת-גנים, שכונת גפן, תל-

70. 'יערי-פלוטקין, מ. דיזנגוף ופעולתו, תל-אביב, תרפ"ו, עמ' 138.

71. מ' רומן, 'מעברו של המרכז הדמוגרפי והכלכלי מירושלים לתל-אביב בתקופת המנדט', בתוך: ח' לבסקי (עורכת), ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 225.

72. פעילות זו היתה חלק מהקמה של רשויות מוניציפליות רבות, יהודיות וערביות, ברחבי הארץ, על-ידי ממשלת המנדט.

73. יודפת, לעיל, הערה 39, עמ' 51.

בנימין, שכונת הלל, ותל-יהודה. באותה עת של מוניציפליזציה בסביבות רמת-גן התקיימו דיונים על האפשרות ליצור רשות מקומית אחת שתכלול את רמת-גן, גבעתיים ואף את בני-ברק כדי להבטיח רציפות אוטונומית יהודית מתל-אביב ועד פתח-תקווה. הדבר לא צלח בגלל הבדלים חברתיים-פוליטיים ותרבותיים-דתיים בין אותם היישובים, אולם למעשה קם רצף מוניציפלי יהודי בגזרה הגאוגרפית שבין פתח-תקווה לתל-אביב, ולא רק מחרוזת של יישובים. התפתחות רצף של יישובים יהודיים בגזרה גאוגרפית זו עמדה לנגד עיניהם של מייסדי בני-ברק בעת ששקלו להקים יישוב דתי בארץ-ישראל.⁷⁴

לא כל מעצביה של ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל רוו נחת מן ההתפתחות של מרחב צפוף ורצוף של יישובים יהודיים ב'מרכז הארץ'. חיים וייצמן לא היה שבע רצון וחשש מגידולה המהיר של תל-אביב בממדים יחסיים שדמו לממדי גידולה של האוכלוסייה היהודית בניו-יורק. הוא סבר שיש ליצור שווי-משקל בין העיר ובין הארץ כולה.⁷⁵ יוסף ויץ, מראשי הקרן הקיימת, דגל בפיוור ההתיישבות היהודית בכל רחבי הארץ ושלל את צמצומה המרחבי. הוא קבל על המגמה הריכוזית: 'בשלב הראשון של שיבת ציון לא היה תכנון והמתיישבים התפזרו בכל רחבי הארץ. עד מלחמת העולם הראשונה ראו היהודים את כל הארץ כחטיבה שלמה, אבל מאז 1921 "כאילו אמרנו ריכוז", ומאז צמצמו את מרחב ההתיישבות, נטשו את חברון ואת עזה, את בני-יהודה ואת רוחמה וזנחו את ההר, ושגו שלא המשיכו בפיוור'.⁷⁶

חדשנות ויזמות כלכלית: יפו ותל-אביב כמרכז כלכלי למטרופולין ולארץ כולה

הפעילות הגוברת והולכת בנמלה של יפו העמידה אתגר עסקי לתושבי יפו. היא הצריכה הקמת עסקי מסחר ושירותים חדשים. הוקמו סוכנויות שונות ששירתו את המסחר הבין-לאומי ואת תנועת הנוסעים. גם בנקים וסוכנויות ביטוח הלכו ורבו ברחובותיה של יפו. העורף הכלכלי המתפתח של המושבות היהודיות העמיד אתגר נוסף ליוזמיה של יפו: לספק את צורכיהם של תושבי המושבות בעסקי מסחר קמעוני וסיטוני. מעמדה של יפו התחזק מאוד בעשור הראשון של תקופת המנדט הבריטי. בעיניו של מתבונן בן אותה תקופה היתה יפו עיר המסחר הערבית החשובה של 'מרכז הארץ'. יפו סיפקה שירותים לאזור נרחב בדרום הארץ ובמרכזה, לרבות ירושלים וסביבתה, כלומר לשני-שלישים מאוכלוסיית הארץ.⁷⁷

תל-אביב קמה בתחילה כשכונת מגורים נינוחה, אולם בתוך זמן קצר הפכו אותה תושביה למרכז מסחרי שוקק, למרות התנגדות של אחדים ממייסדיה. העלייה הגוברת של יהודים לארץ-ישראל והקמת יישובים חדשים ברחבי הארץ פתחו שוק גדל ומתרחב של מוצרים

74. י' גרשטנקורן, זכרונותי על בני-ברק, ב: תרפ"ד-תרפ"ח, ירושלים תש"ו, עמ' סט.

75. ח' וייצמן, דברים: נאומים, מאמרים ומכתבים, א, תל-אביב תרצ"ז, עמ' 346.

76. א' אורן, לעיל, הערה 65, עמ' 12 (מביא מתוך ארכיון תנועת העבודה, תיק 1184/15 עמ' 4-9).

77. מסחר ותעשייה, חוברת י-יא (שנה 10), עמ' 4-5.

ושירותים, ומשקמה תל-אביב היא נענתה ביתר שאת לאתגר של פיתוח עסקים המשרתים את הסביבה הקרובה ואף הרחוקה. יזמים תל-אביביים הכירו בפוטנציאל הטמון בגידולו של הביקוש הארצי במגזר היהודי, והקימו עסקים שנועדו לספקו. הריכוז הגדול של פעילות מסחרית צמח באתרה המקורי של שכונת אחוזת-בית. הוא התרחב דרומה אל עבר שכונת 'מרכז מסחרי' שהוקמה מדרום לדרך יפו-תל-אביב לאחר מאורעות 1921.

בשנת 1930 שכנו בתל-אביב 37 אחוזים ממספר העסקים של המסחר הקמעוני היהודי בארץ, וחלקה בפדיון היה 44.4 אחוזים.⁷⁸ חלקן של תל-אביב ויפו יחד במסחר הסיטוני היהודי של הארץ כולה היה גדול פי שניים מחלקה במסחר הקמעוני היהודי. בשנת 1930 היו בתל-אביב ויפו 71.8 אחוזים מכלל העסקים של המסחר הסיטוני היהודי בארץ, 78.8 אחוזים ממספר המועסקים, 84.1 אחוזים מסכום הפדיון ו-88.7 אחוזים מסכום ההון המושקע בעסקים אלו.⁷⁹ חלק זה של תל-אביב במסחר הקמעוני, ובייחוד הסיטוני, מבטא לא רק את גודל האוכלוסייה היחסית של תל-אביב עצמה (26.1 אחוזים מן האוכלוסייה היהודית במפקד 1931)⁸⁰ אלא בעיקר את מעמדה האזורי – את היותה עיר מרכזית למטרופולין שלה ומרכז ארצי. מתיאורה של ירושלים בידי נמירובסקי ופרויס, תיאור גרפי למדי משנת 1933, מצטיירת תמונה אחרת: 'בירושלים מעיקה הרגשה של חוסר התקדמות. העלייה העברית היוצרת אינה מגיעה הנה, מלבד עולים מעטים המוזמנים על-ידי קרוביהם. יתר על כן: יש עזיבה מצד אנשי המקום... מסחר ההלבשה והמנופקטורה, שתפס פעם מקום חשוב בירושלים, ירד הרבה בזמן האחרון. היה זמן שירושלים היתה מרכז המסחר במנופקטורה. כיום קונים אפילו חלק מסוחר ירושלים בתל אביב.'⁸¹

מעמדה של תל-אביב בכלכלה היהודית של ארץ-ישראל בא לידי ביטוי גם בריבוי של בנקים בעיר. בשנת 1930 נרשמו בתל-אביב 20 בנקים וכעבור שלוש שנים עלה מספרם ל-37 בעקבות תחילתה של העלייה הגדולה מגרמניה ב'עלייה החמישית'.⁸² לעולי גרמניה באותם ימים היה ברור שתל-אביב היא המקום הראוי לעסקי בנקים, וכן לעסקים אחרים שהקימו באותה העת. הם מצאו בה ריכוז פעיל של בנקים שעסקיהם חרגו מן המסגרת של תל-אביב עצמה. בשנות השלושים כבר היה ברור לגמרי שתל-אביב היא מרכז הבנקאות של הכלכלה היהודית בארץ-ישראל, ומעמד זה נשמר לה עד היום. הבנקים, ועמם עסקים אחרים, הפכו עם הזמן את אחוזת-בית וסביבתה הקרובה למרכז עסקים של ממש. כבר באמצע שנות השלושים הצביע על כך א"י ברור:

78. ו' פרויס, 'פרקי סטטיסטיקה של תל אביב', בתוך: דרויאנוב, לעיל, הערה 2, עמ' 369.

79. פרויס, שם, עמ' 369.

80. Palestine Government, Department of Statistics, *Vital Statistics Tables 1922-1945*, Jerusalem 1947, p. 4.

81. מ' נמירובסקי וו' פרויס, המצב הכלכלי בארץ ישראל בסוף שנת תרצ"ג, תל-אביב תרצ"ג, עמ' 225.

82. ו' פרויס, לעיל, הערה 78, עמ' 372.

... ברורה היא העובדה, שכבר נתהווה בעירנו מרכז ידוע עם תכונות של 'סיטי'. בתוך הסיטי מרוכזים הבנקים החשובים ועסקי הכספים האחרים, סוכנויות של חברות-אניות וחברות לאחריות, משרדים למכירת קרקעות בכפר ומגרשי בנין בעיר, וכבר קנה לו מקום גם בעירנו הסימן המובהק, המיוחד לסיטי בכל עיר: המשרד יורש את הדירה. בסיטי שלנו כבר יש בתים לעשרות, שכולם או כמעט כולם משרדים ולא דירות.⁸³

בצפונה הרחוק של העיר תל-אביב הוקם אתר לתערוכות מסחריות, 'יריד המזרח' ליד שפך הירקון. הקמתו ביטאה את המעורבות של הנהגת העיר בהפיכתה למרכז מסחרי ארצי. מראשיתו הוקם 'יריד המזרח' לשימוש המזרח התיכון כולו, ומכאן שמו. ואכן, היו בעלי עסקים בתל-אביב שלא הסתפקו בשוק המקומי, האזורי או הארצי, וראו לנגד עיניהם אפשרות לבנות בעירם מרכז לארצות המזרח התיכון. במקרים רבים בא הדבר לידי ביטוי פחות בעולם המעשה ויותר בעולם השמות של עסקים, כגון 'סוכנות ראשית למזרח התיכון ל...' או 'חברת המזרח התיכון ל...', אולם יש במנהג זה כדי להעיד על השאיפה או החזון שהדריך רבים מיזמיה של העיר.

התפתחותה של תל-אביב לכדי מרכז אזורי וארצי של עסקי מסחר ושירותים הקדימה את צמיחתה לכדי מרכז של פעילות תעשייתית. ואולם, כאשר הגיעו פעמי התיעוש לארץ-ישראל, ידעו יזמיה של תל-אביב להיענות גם לאתגר הזה, ועד מהרה נטלו תל-אביב והיישובים הסמוכים לה את הבכורה בתחום. יפו ותל-אביב חלקו ביניהן תפקידים בתחום הפיתוח התעשייתי: בעוד שמפעלי התעשייה והמלאכה של יפו עסקו בעיקר באספקה לשוק המקומי, פנו מפעליה של תל-אביב גם אל השוק הארצי.⁸⁴ החלוקה הזאת התבססה אחרי מאורעות 1921. מפעלים יהודיים עברו אז מיפו לתל-אביב וחיוקו את התגבשותה של העיר היהודית לכדי מרכז ארצי של תעשייה בתקופת המנדט.

ירושלים, לעומת זאת, נשארה מאחור. בתקופה העות'מאנית היא היתה מרכז הייצור העיקרי בארץ, אך בהדרגה איבדה מעמד זה. במפקד התעשייה שנערך בשנת 1928 כבר נמצא בערים יפו ותל-אביב יחדיו הריכוז הגדול ביותר של פעילות תעשייתית בארץ-ישראל לעומת שתי הערים הגדולות האחרות, חיפה וירושלים. בשנת 1928 התפקדו בזוג הערים שב'מרכז הארץ' 4,323 מועסקים, לעומת 2,808 מועסקים בחיפה ו-3,316 מועסקים בירושלים.⁸⁵ הנתונים האמורים על יפו ותל-אביב לא כללו את המועסקים במפעלים המעטים אשר החלו לצוץ ביישובים הסמוכים להן.

התיעוש של 'מרכז הארץ' הוא בעת מלחמת העולם השנייה. שלטונות המנדט ובעיקר שלטונות הצבא החשיבו מאוד אספקה מקומית של תוצרת תעשייתית, ובכל הארץ קמו בתי

83. א"י ברור, 'פרקי גאוגרפיה וטופוגרפיה של תל אביב', בתוך: דרויאנוב, לעיל, הערה 2, עמ' 315.

84. ג' ביגר, 'המבנה התעשייתי של ערי ארץ ישראל ונפותיה בראשית תקופת המנדט', קתדרה לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 29 (תשרי תשמ"ד, ספטמבר 1983), עמ' 88.

85. א' בונה, ארץ ישראל: הארץ והכלכלה, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 143.

חרושת ובתי מלאכה חדשים, בעזרתם ובעידודם של השלטונות. ההתפתחות התעשייתית בלטה בערים הגדולות, ובייחוד בתל-אביב וביישובים היהודיים מסביבה.

חדשנות וזמנות עירונית: בנייתה של תל-אביב ככרך מודרני

לחזון וליזמות – מאפייניה של העילית היהודית שבנתה את תל-אביב ככרך – היתה השפעה משמעותית על הפיכתה של תל-אביב למרכז עירוני תוסס. שני חזונות התחרו ביניהם בקרב עילית זו. האחד היה החזון של אסכולת 'עיר הגנים' הרווחת באותם ימים באירופה. מחוללה היה אבנעזר האוורד (Ebenezer Howard).⁸⁶ זה החזון שהניע חלק ממייסדיה של אחוזת-בית. הם רצו להעמיד חלופה יהודית, נעימה ומודרנית ליפו הערבית, העלובה והשמרנית בעיניהם. לעומתם היו מייסדים שראו לנגד עיניהם חזון של כרך אירופי. אליהם הצטרפו עולים שבאו בשנות העשרים והביאו עמם חזון בדבר עיר בעלת תפקודים חובקי ארץ ואוכלוסייה אמידה המתגוררת בבנייני דירות בעלי מידות.

החזון האורבני הוא שגבר עד מהרה ועשה את תל-אביב לעיר של ממש בתוך שנים ספורות במהלך שנות העשרים. על עצמתו של חזון הכרך שהניע את פיתוחה של תל-אביב בשנות העשרים, לעומת חזון שכונת הגנים, אפשר להסיק מן העובדה ששכונת הגנים אחוזת-בית לא זכתה להתקיים במתכונתה המקורית אלא זמן קצר ביותר. עד מהרה, עוד בעשור הראשון של תקופת המנדט, צמחו בניינים עירוניים בסגנונו ובממדיו של כרך ממש, במקום הבתים המשפחתיים עטופי הגינות שציינו את שנותיה הראשונות של אחוזת-בית. עובדה זו היתה ברורה לחלק ממייסדי אחוזת-בית כבר בשנותיה הראשונות של השכונה. בשנת 1914, לפני שפרצה מלחמת העולם הראשונה, הקים ד"ר מטמון-כהן, מנהלה ומייסדה של 'גמנסיה הרצליה', קבוצה בשם 'עיר גנים' לשם הקמת עיר גנים חדשה, ונימוקו היה כי 'לשעבר היינו אומרים: תל-אביב תהיה עיר-גנים. עכשיו כבר מודים הכל, שמחשבתנו זו לא תתקיים עוד, אבל צורך בעיר-גנים יש לנו. הללו שאין לבם לשאונה והמונה של עיר ומבקשים לחיות חיים פשוטים בקרבת הטבע, הללו שאין לפניהם דרך אחרת, אלא לבנות עיר חדשה, עיר גנים... יחיו חיים טבעיים, חיי עבודה של כפר, אבל לא יוותרו על הטוב בחיי עיר. ואת הדבר הזה אנו רוצים לעשות'.⁸⁷ אנשי קבוצה זו לא היו היחידים שפעלו בכיוון זה. בצדם פעלו אגודות אחרות: 'מגרש גנים', בראשות מיכאל הלפרין, ו'נחלת גנים', בראשות מנחם שינקין.⁸⁸

86. 'כך, היוזמה הפרטית בבניין ארץ-ישראל בתקופת העלייה השנייה, רמת-גן 1989, עמ' 154.

87. א' דרויאנוב, 'תל אביב – פרק ראשון', בתוך: דרויאנוב, לעיל, הערה 2, עמ' 208; ש' שמואלי, 'מחברת "עיר גנים" לרמת-גן', בתוך: 'זו-אב, י' חורגין וש' שמואלי (עורכים), לעיל, הערה 10, עמ' 40.

88. ש' שמואלי, שם, עמ' 43.

המכלול האורבני שקם בתל-אביב ונוחיות החיים שהיתה כרוכה בו היו גורם משיכה חשוב לעולים שהגיעו מכרכי אירופה ועריה. כתב על כך מפורשות אחד מראשי הגוש האזרחי-הבורגני של תל-אביב, ג' א'ז'מוזיק, באמצע שנות העשרים. הוא הסביר מדוע נמשכו העולים מפולין לתל-אביב: '... הדבר היחידי שמשך את העולים לתל-אביב היה זה שמצאו בה את כל הנוחיות שרגילים בהם באירופה: מאור אלקטרי, מים, קצת ניקיון, סינמה, אופירה, ותיאטרון וגם בתי-ספר פחות או יותר משוכללים. ... הרחובות הומים, הרסטורנים מלאים, בבתי הקפה עד שתיים בלילה שירה, נגינה וריקודים'.⁸⁹

ואולם, יש לציין שבדרך כלל לא נלווה תכנון, במובן המובהק של המושג, ליזמות העירונית בשלבים הראשונים של צמיחת תל-אביב. קבוצות יזמיות שונות פעלו בה, וכל אחת קידמה במרץ את הפיתוח העירוני, אך בכל אלו לא ניכר תכנון כולל. היו אף תלונות ששורר תוהו ובוהו בפיתוחה של העיר. קצב פיתוחה המהיר, מונע על ידי הביקוש ובעיקר על ידי הפעילות היוזמת האינטנסיבית שאפיינה את העשור הראשון של תקופת המנדט הבריטי, אכן הוליד פגעים ניכרים בהתפתחותה של העיר. לנוכח הגידול המואץ של העיר בזמן העלייה הרביעית, הכירו אבות העיר בצורך להכין תכנית עירונית, כמקובל בערים אירופיות באותם ימים. הם הזמינו אפוא בשנת 1925 את אחד ממתכנני הערים החשובים של אותה העת, האדריכל פטריק ג'דס מבריטניה, והוא הכין תכנית לרבעים העתידיים של העיר בשטח המשתרע בין רחוב בוגרשוב בדרום לנהר הירקון בצפון.⁹⁰

חדשנות ויזמות תרבותית: 'מרכז הארץ' כמרחב של תרבות עברית חדשה

יפו היתה פתוחה וקשובה לאורחות החדשות של הזמן, ותושביה הערבים והיהודים ידעו להקים מוסדות תרבות ברוח האירופית שנשבה מן המערב. האוכלוסייה הערבית של יפו פיתחה במשך השנים מערך של בתי ספר מודרניים, ארגונים ומוסדות של תרבות, מערכות עיתונים, בתי קולנוע ותיאטרון, מתקני ספורט, ארגוני ספורט ועוד. יפו היתה מרכז התרבות המודרנית של האוכלוסייה הערבית בארץ-ישראל המנדטורית, וכך היא גם נתפסה בעיני אותה אוכלוסייה⁹¹ ובעיני האוכלוסייה היהודית שהתגוררה בה. יפו היתה בתחילה גם מרכז התרבות המודרנית של האוכלוסייה היהודית בארץ, אך במרוצת הזמן רכשה לעצמה תל-אביב מעמד של מרכז התרבות המודרנית של היהודים בארץ. תרבות 'היישוב הישן' היהודי אפיינה את ירושלים במשך דורות, והעיר היתה מבצרה.

89. ג' א'ז'מוזיק, 'לא יושיענו זה', הישוב, 6 באוגוסט (1926), עמ' 4, מצוטט אצל מ' ליסק, 'עלייה, קליטה ובניין חברה בארץ-ישראל בשנות העשרים', לעיל, הערה 48, עמ' 293.

90. עיריית תל-אביב, חוקי בנין ותעשיה, תל-אביב 1934, עמ' 47. מצוטט אצל יודפת, לעיל, הערה 39, עמ' 19.

91. Levine, above, note 16.

לעומתה, תל־אביב והיישובים היהודיים הסמוכים לה התאפיינו בתרבות 'היישוב החדש' היהודי, תרבות שהחלה לצמוח בארץ־ישראל עם בואם של עולים משכילים, חדורים בתרבות האירופית החדשה ומבקשים לעצב את החברה היהודית בארץ־ישראל על פי דפוסים ציוניים ומודרניים.⁹² בירושלים שלטה השמרנות בכיפה, והיא שהכתיבה את דפוסי הדת, הכלכלה, השפה וההתנהגות. בעשורים הראשונים של ההתיישבות היהודית החדשה בארץ־ישראל התחזקו בירושלים החוגים שדחו את האידאולוגיה הציונית, את השאיפה להקים חברה יהודית יצרנית ואת החתירה למידה רבה של אוטונומיה פוליטית. בירושלים התבצרו היהודים שהסתפקו באוטונומיה דתית בלבד, כדרכם של אנשי 'היישוב הישן'. שם נתקלו אפוא אנשי 'היישוב החדש' בחומה של התנגדות לדרכם החדשה, לרבות אלימות מילולית ולעתים גם פיזית.

מנגד, ביפו היו רוב היהודים 'חדשים' תרתי משמע: חדשים בבואם וחדשים בגישתם. הם היו מוכנים להסתגל לחידושים תרבותיים וכלכליים או להיות סובלניים כלפיהם. מקצתם היו בני 'היישוב הישן' – אלה שביקשו להיחלץ מן המכבש של קהילתם בירושלים ועברו להתגורר ביפו. המוסדות היהודיים ביפו היו כולם חדשים ועל כן פתוחים יחסית לניסויים חברתיים ותרבותיים לעומת מוסדות החינוך והדת שפעלו בירושלים במשך דורות לשימור הדפוסים המסורתיים של 'היישוב הישן'. ביפו נסללו דרכים לפעילות משותפת של יהודים אשכנזים ומזרחים. הללו הקדימו והקימו ביפו מוסדות קהילתיים משותפים לשתי הקבוצות העדתיות ואף שותפויות כלכליות.⁹³ ביפו התרחש אמנם מאבק בין אדוקים לחופשיים בשנות השמונים והתשעים של המאה התשע־עשרה – חילול שבת בפרהסייה היה למקור של מתיחות ולא נפקד גם מקומה של מלחמת השפות – אך כל אלה לא הכשילו את התפתחותו של 'יישוב חדש' בקרב יהודי יפו ואת היותו, עד מהרה, לגורם מוביל בקרב יהודי ארץ־ישראל.⁹⁴ רופין תיאר ב־1908 את יתרונה של יפו כך: 'יפו אינה עמוסה, כירושלים, עול של אנשים בלתי־מוכשרים להתפרנס מיגיע כפיהם ומתרחקים מכל חידוש, ולפיכך נעשתה יפו מרכז החיים היהודיים החדשים בארץ־ישראל'.⁹⁵

קהילתה היהודית של יפו כללה בראשיתה עולים מארצות המזרח ולכן היא לא נשענה על 'חלוקה' – אותו דפוס חיים בחברה היהודית הירושלמית שהתבסס על התרחקות מעבודה לצורך פרנסה ועל תלות כלכלית מובנית בממסד 'החלוקה', תלות שהיתה כרוכה בקבלת מרותה התרבותית של המנהיגות 'המחלקת' בקרב יהודי ירושלים. התנאים התרבותיים שהשפיעו על חייהם של יהודי יפו, ולכן גם תנאי חייהם החברתיים והכלכליים, היו שונים

92. י' קניאל, המשך ותמורה: היישוב הישן והיישוב החדש בתקופת העלייה הראשונה והשנייה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 16.

93. מ' רומן, 'מעברו של המרכז הדמוגרפי', בתוך: לבסקי (עורכת), לעיל, הערה 72, עמ' 219.

94. קניאל, לעיל, הערה 92, עמ' 48.

95. א' רופין, לעיל, הערה 57, עמ' 12.

בתכלית מאלו שהשפיעו על יהודי ירושלים. בשל כך משכה אליה יפו רבים מן העולים היהודים הקרובים ברוחם לרוח 'היישוב החדש', בעוד שירושלים ואחיותיה 'הקדושות', חברון, טבריה וצפת, הרחיקו אותם מהן. חיפה והמושבות היו חלופות אפשריות ליפו מבחינת עולים אלו, אולם יפו הועדפה הודות ליתרונותיה הכלכליים והאורבניים.

כבר בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה החלו לקום ביפו מוסדות וארגונים יהודיים שפעלו ברוח 'היישוב החדש'. קיומם של מוסדות וארגונים אלו העיד על אופיה החברתי-תרבותי של האוכלוסייה היהודית ביפו, ויתרה מזאת: פעילותם של מוסדות וארגונים אלה היתה גורם שמשך יהודים נוספים אל העיר, גם מקרב העולים החדשים הרבים והולכים וגם מקרב תושבים של יישובים אחרים. אלה מצאו כי יפו מתאימה להם בהודמנויות הכלכליות הנצורות בה ובחיים היהודיים המודרניים, בנוסח 'היישוב החדש', שהתפתחו בה.

עד הקמת אחוזת-בית, היו השכונות היהודיות בצפונה של יפו בעיקר אוזרי מגורים. רוב המוסדות והארגונים היהודיים הוסיפו לפעול ברחובותיה המרכזיים של יפו. הפעולה לקראת הקמת בית ספר תיכון עברי ראשון בארץ-ישראל החלה בראשון-לציון אך עד מהרה, בשנת 1905, מצאה הגימנסיה את דרכה אל יפו, לאחר שהוגה הרעיון ד"ר מטמון-כהן התייאש מן השמרנות של מנהיגות המושבה. בנק אנגלו-פלשתינה (אפ"ק) שכן ברחוב בוסטרוס (היום רחוב רזיאל), מרחובותיה החדשים של יפו שיצאה מתחום החומות. ארתור רופין בחר למקם בתחילה את המשרד הארץ-ישראלי של ההסתדרות הציונית באותו רחוב בוסטרוס, גם בשל הסמיכות לבנק אפ"ק ולמשרדים אחרים של התנועה הציונית וגם משום שבוסטרוס היה 'הרחוב היחיד בלב יפו שהיה מרוצף כלשהו' ובו מדרכות משני עבריו.⁹⁶

הקמתה של שכונת אחוזת-בית ביטאה התפתחות חדשה בגאוגרפיה העירונית של יפו. לא דובר רק בהקמתה של עוד שכונה למגורים נוחים של יהודים אלא ביצירת אפשרות לקיים חיים ברוח 'היישוב החדש'. תכנית הבנייה של אחוזת-בית כוללת הקמה של בית מידות בשביל הגימנסיה העברית, 'גמנסיה הרצליה', וזו עברה אל השכונה החדשה מיד עם כינונה. הגימנסיה היתה בבת עיניהם של המייסדים, והם ראו בה יסוד חשוב במוניטין של השכונה. פעילות הגימנסיה באחוזת-בית הקנתה מעמד ארצי, ואף יותר מזה, לרובע היהודי החדש, וזה היה עד מהרה, עם השכונות הצמודות לו – נחלת-בנימין וחברה-חדשה – לתל-אביב. מכל רחבי הארץ ואף מארצות אירופה וצפון-אמריקה הגיעו תלמידים ללמוד בגמנסיה הרצליה. בכך תרמה הגימנסיה תרומה משמעותית לכלכלתה של תל-אביב. הגמנסיה בנתה את תל-אביב – כתב א' דרויאנוב בסיכום שהכין בשנות השלושים על התפתחותה של עירו.⁹⁷ דבר זה לא נעלם מעיניהם של המבקשים להקים אוניברסיטה בירושלים. מנחם אוסישקין, שהגה בשנת 1914 את הרעיון להקים אוניברסיטה עברית בירושלים, כתב לחיים וייצמן: 'מה שהגמנסיה היתה לגבי יפו-תל-אביב עתידה האוניברסיטה להיות פי כמה יותר

96. א' רופין, פרקי חיי, ב, תל-אביב 1968, עמ' 48.

97. דרויאנוב, 'תל אביב – פרק ראשון', לעיל, הערה 87, עמ' 166.

לגבי ירושלים.⁹⁸ על מעמדה המיוחד של הגימנסיה עמד חיים וייצמן בעת שנשא דברים ביום הנחת אבן הפינה של האוניברסיטה העברית על הר הצופים.⁹⁹ חיי תרבות ענפים ציינו את הציבור היהודי ביפו כבר בשלבים הראשונים של ההתיישבות היהודית החדשה שם, ואחר כך הצטיינה בהם תל-אביב. להקות תאטרון ומוסיקה החלו לפעול ביפו עוד לפני הקמתה של אחוזת-בית, כאשר האוכלוסייה היהודית התרכזה כולה ביפו. ביפו הוקם קונסרבטוריון 'שולמית' (מיסודה של הגב' שולמית רופין). עם הזמן הוא היה למוסד מרכזי של הכשרה מוזיקלית בתל-אביב ושירת תלמידים שבאו גם מחוץ לעיר. ביפו היו גם התחלות של להקות חובבים בתחום האמנות הדרמטית. בשנותיה הראשונות של תל-אביב ניכרה תחילתה של פעילות מקצועית בתחום זה בדמותה של להקת 'בר כוכבא'. הלהקה הופיעה באולם של 'גמנסיה הרצליה' ובראינוע 'עדן'.¹⁰⁰ גידולה המהיר של תל-אביב עם העלייה הגוברת של יהודים לארץ-ישראל לאחר הכיבוש הבריטי, לווה מיד בהקמת להקות תאטרון חדשות - 'תאטרון עברי', 'תאטרון ארצישראלי', 'האוהל', 'הקומקום' ו'המטאטא', ובהקמת אולמות נוספים בעיר - אולם 'תאטרון ארצישראלי', אולם 'בית העם' ואולם 'התערוכה'.¹⁰¹ כך החלה תל-אביב, כבר בראשית דרכה, לתפקד ולהצטייר כמרכז תרבות מן המעלה הראשונה.

יפו בתחילה ואחר כך תל-אביב משכו אליהן גם את הסופרים היהודים. שכונת נווה-צדק היתה אחד המוקדים הראשונים של סופרים אלו, ובהם ש"י עגנון, ש' בן-ציון ודבורה בארון.¹⁰² עגנון עצמו היה ער להבדלים העמוקים בין ירושלים של 'הישוב הישן' ליפו של 'הישוב החדש' וכתב על כך ב'תמול שלשום':

עשתה סוניה בירושלים חודש ושני חדשים וחזרה ליפו. אמרה יפים הלילות בירושלים אבל הימים עייפים... ולכל פינה שאת פונה או אשפה ולכלוך או זקן ופיאות. וכשאת פונה לאחד מהם הרי בורח כמפני שד... ואילו יפו מלאה גנים וכרמים ופרדסים, ויש בהם בתי קהוה ואנשים צעירים, וכל יום פנים חדשות, אלו שבאים בספינות מחוצה לארץ ואלו שבאים מן המושבות.¹⁰³

כשאחד העם וביאליק החליטו להשתקע בתל-אביב, ידעו אבות העיר לקבל את פניהם כגיבורי תרבות והשתדלו להביא אותם בקהלה של העיר העברית החדשה.

98. 'י כן, המפנה ביחסם של אוסישקין וחובבי ציון לפיתוח ירושלים ולהקמת האוניברסיטה העברית לפני מלחמת העולם הראשונה', בתוך: לבסקי (עורכת), לעיל, הערה 71, עמ' 128.

99. וייצמן, לעיל, הערה 75, עמ' 102.

100. ש' לביארי, 'הקמת המסגרות של התאטרון', בתוך: מ' ליסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה השנייה, כרך א: ז' שביט (עורכת), בנייתה של תרבות עברית בארץ-ישראל, ירושלים תשנ"ט, עמ' 96.

101. שם, עמ' 97.

102. א' בן עזר, 'תל אביב בראשיתה בראי הספרות', בתוך: נאור, לעיל, הערה 58, עמ' 127.

103. ש"י עגנון, תמול שלשום, ירושלים ותל-אביב תש"ז, עמ' 156.

בשנת 1928, כאשר להקת התאטרון 'הבימה' הגיעה ממוסקבה לביקור בתל-אביב, הודרה העירייה להציע ללהקה להשתקע בעיר ולבנות בה את ביתה. העירייה אף העניקה לה מגרש, מתנה לרגל שנת העשור לקיומה של להקת התאטרון המפורסמת, בקצה הצפוני של שדרות רוטשילד, מן הרחובות המכובדים של העיר.¹⁰⁴ החלטת הלהקה להשתקע בתל-אביב השתתה עד חזרתה מביקור באירופה בשנת 1931, ומיד אחר כך הוחל בהקמת הבניין. מיקומו של תאטרון 'הבימה' בתל-אביב העצים את המעמד הנכבד של העיר במפה התרבותית והחברתית של הציבור היהודי בארץ-ישראל.

על המעמד שרכשה תל-אביב ועל היוזמות של מנהיגיה אפשר ללמוד גם מהשתלשלות ההחלטה להקים אופרה בארץ-ישראל. המנצח מרדכי גולינקין הגיע ארצה בשנת 1923, וכוונתו המקורית היתה לייסד אופרה בירושלים. לבסוף, לאחר שבתן את שלוש הערים הגדולות, בחר בתל-אביב 'שכן כאן נתרכז כל החומר האנושי' הדרוש לו.¹⁰⁵

מנהיגותה של תל-אביב עודדה הקמה של מוסדות תרבות חדשים בעיר מראשיתה, ואף משכה אליה מוסדות ותיקים מיפו. היוזמות התרבותית הזאת נבעה מכמה גורמים: למנהיגות היה חשוב לקדם את התרבות העברית בתל-אביב ובתוך כך להקנות לה צביון של עיר עברית; בד בבד ביקשה ההנהגה להקנות לעיר צביון של מקום תרבותי בסגנון וברמה של מיטב הערים האירופיות; כך, קיוותה, תהיה העיר הצומחת למקום מושך ובעל מוניטין. זו היתה בעיקרה מנהיגות בעלת השקפת עולם בורגנית, וצריכת שירותי תרבות היתה חלק מן האתוס שלה. ככל שהתרחב חלקו של מעמד הביניים בעיר, עם התגברות העלייה של בני שכבה זו בשנות העשרים (העלייה הרביעית) ובשנות השלושים (העלייה החמישית), גדל חלקם של המבקשים להוסיף ולקיים בארץ-ישראל את אורח החיים שסיגלו לעצמם באירופה באותה תקופה.¹⁰⁶ עם התפשטות ההשכלה והחילון בקרב היהודים במזרח אירופה ובמרכזו, רבים מהם היו לבאי אולמות התאטרון והמוסיקה והיו לצרכנים של מוזיאונים וספריות. כל קורטוב מרוח התרבות הזאת עשה אפוא את תל-אביב פחות פרובינציאלית בעיניהם, והמתיק את הגלולה של עקירה ממרכזי התרבות של אירופה אל ארץ לא-מפותחת בפאתי הים התיכון המזרחי.

מוקד שלטון ארצי: תל-אביב כמרכז היישוב היהודי בארץ-ישראל

השלטון הארצי לא קבע את מושבו ביפו וגם לא בתל-אביב. אף על פי כן, לא מנע הדבר את עלייתו של 'מרכז הארץ' למעמד של אזור ליבה. בתקופה העות'מאנית לא הוגדרה ארץ-ישראל ארץ כשהיא לעצמה, והיא לא נחשבה אף לחבל ארץ אוטונומי. רבים ממוסדות

104. ש' לב-ארי, 'המעבר של תאטרון 'הבימה' מאירופה לארץ ישראל', בתוך: שביט (עורכת), לעיל, הערה 100, ירושלים תשנ"ט, עמ' 68.

105. א' שחורי, חלום שהפך לכרך תל-אביב, לידה וצמיחה: העיר שהולידה מדינה, תל-אביב 1990, עמ' 347.

106. לב-ארי, 'הקמת המסגרות של התאטרון', לעיל, הערה 100, עמ' 92.

השלטון המרכזי לא היו ממוקמים בתחומה של ארץ-ישראל אלא בדמשק או בקושטא (איסטנבול), כך שלא היתה להם השפעה על ערי הארץ, ודאי לא על יפו, שכן באותם ימים ראו בה בעיקר עיר הנמל של ירושלים ולא עיר ברשות עצמה.

מרכזי הקהילות הדתיות בארץ-ישראל, ובייחוד המרכז של הקהילה היהודית, לא נמצאו ביפו אלא בירושלים. רבני ירושלים תבעו לעצמם ולעירם את ההגמוניה הדתית והקהילתית. רק בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה ייסדו יהודי יפו מוסדות קהילתיים של ממש. ואולם, כשהחלה התנועה הלאומית היהודית לרקום עור וגידים, בעשורים האחרונים של התקופה העות'מאנית, לארגוניה השונים נמצאה אכסניה ביפו ואחר כך בתל-אביב הרכה בשנים. ארגונים יהודיים שענייניהם נגעו לארץ כולה העדיפו, כבר בראשית דרכה של ההתיישבות היהודית החדשה בארץ-ישראל, למקם את המרכז הארצי שלהם ביפו ולא בירושלים.

שני אירועים בולטים ביטאו את ראשית המאבק על ההגמוניה הארצית בין ירושלים ובין יפו ואת הכרעתו ההדרגתית של המאבק הזה לטובת יפו וכעבור זמן לטובת תל-אביב.¹⁰⁷ בשנות השמונים עלתה פעמיים השאלה היכן למקם משרדים של ארגון התיישבות יהודי, ובשתי הפעמים התנהל מאבק בין יפו לירושלים וההכרעה נפלה בסופו של דבר על יפו. בשנת 1882 עלתה שאלה זו לראשונה כאשר ביקש זלמן דוד לבונסין (וד"ל) למצוא מקום לפעולתו של ועד אגודת 'יסוד המעלה', ולאחר ויכוחים בחר ביפו ולא בירושלים.¹⁰⁸ בשנת 1885 התלבט קלונימוס ויסוצקי היכן למקם את משרד הוועד הפועל של הוועד האודסאי של חובבי-ציון בארץ-ישראל, ושוב התקיימה תחרות בין שתי הערים. גם אז גברה יפו של 'היישוב החדש' על ירושלים של 'הישוב הישן'. לפני כן ניסו לקיים זמנית שני ועדים, אחד בירושלים ואחד ביפו.¹⁰⁹ בסופו של דבר פעל הוועד הפועל של חובבי-ציון מיפו. ד"ר ארתור רופין מיקם כאמור ביפו את המשרד הארץ-ישראלי של התנועה הציונית (1908). לימים הוא הסביר ש'בחירה זו היתה באותן השנים כדבר המסתבר כמעט מאליו', בשל 'העובדה, שרובו של הישוב החדש, מרוכז היה ביפו' וכן מפני שיפו היתה מקום מושבם של מוסדות ציוניים אחרים – בנק אנגלו-פלשתינה, נציגות הוועד האודסאי של חובבי-ציון וחברת 'גאולה' לקניית קרקעות.¹¹⁰ רופין ציין נימוק גאוגרפי נוסף להחלטתו: לא רק בשל העיר יפו גופא בחר להתמקם בה אלא בשל האזור כולו, אותו אזור שהיה לימים 'מרכז הארץ' וכלל את הגדולים שבישובים החקלאיים (ראשון-לציון, רחובות, פתח-תקווה).

כשהיו הבריטים לשליטי הארץ, הם קבעו את בירתם בירושלים, גם בשל מחויבותם הדתית-נוצרית לעיר וגם משום שביקשו להמשיך בכך שתי מסורות: המסורת הישראלית

107. קניאל, לעיל, הערה 92, עמ' 204-205.

108. י' קניאל, 'מאבק בין ירושלים ליפו על ההגמוניה בישוב היהודי בתקופת העליה הראשונה והשניה (1882-1914)', שלם, 3 (תשמ"א), עמ' 204.

109. ק"ז ויסוצקי, קבוצת מכתבים שנשלחו לאנשי שם בענין ישוב ארץ-ישראל, ירושלים תשמ"א, עמ' 127-123.

110. רופין, ב, לעיל, הערה 96, עמ' 48.

המקראית והמסורת הצלבנית של ממלכת ירושלים.¹¹¹ ירושלים היתה בבת עיניהם של הבריטים, ורשויות השלטון טיפחו אותה ושמרו עליה, אך לא הדגישו במיוחד את פיתוחה הכלכלי. יתר על כן, נטען כי השלטון הבריטי הטיל סייגים על פיתוח אזורי תעשייה בירושלים בכוונה תחילה כדי שהיא לא תתפתח ולא תהיה לעיר גדולה. על פי הטענה, הם חששו שפיתוח עירוני נמרץ יפגום באופי ההיסטורי של הבינוי בעיר, יאפיל על העיר העתיקה ויפגע בשכיות החמדה שלה. פיתוח נמרץ של ירושלים היה מגביר את הריכוז של מוסדות התנועה הלאומית היהודית ושל מוסדות התנועה הלאומית הערבית בעיר ונטען כי גם את זאת ביקש השלטון הבריטי למנוע.¹¹²

משקבעו הבריטים את בירתם בירושלים, הודרו 'ועד הצירים' (או 'הקומיסיה הציונית') לעבור מתל־אביב לירושלים כדי להשיג יתרון כפול: להימצא קרוב לזירת ההכרעות הפוליטיות ולנסות להשפיע על עיצובן, וגם לקבוע בעליל את התביעה לירושלים.¹¹³ מתוך 'ועד הצירים' בירושלים צמחו לימים המוסדות הלאומיים של האוכלוסייה היהודית בארץ־ישראל. אולם רבים מן הגופים המרכזיים של התנועות והארגונים של האוכלוסייה היהודית נשאו בתל־אביב. הדבר בלט בייחוד במוסדותיה של ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ־ישראל. מסגרת ארגונית זו קמה בדצמבר 1920 בוועידתה המכוננת בחיפה. מיד לאחר מכן החל הוועד הפועל של ההסתדרות לפעול בתל־אביב, אולם בראשית 1922 הועבר מקום מושבו של גוף זה לירושלים, מתוך 'יחס מיוחד לירושלים ורצון לחזק את מעמד היישוב היהודי בבירת הארץ', כלשון ההחלטה שקיבלה הוועידה השלישית של ההסתדרות בנובמבר 1922.¹¹⁴ אכן, ההסתדרות הלכה בתחילה בעקבות התנועה הציונית, אולם שלא כמו מוסדותיה הלאומיים של התנועה הציונית, לא התמיד הוועד הפועל של ההסתדרות בשיבתו בירושלים. רוב ציבור הפועלים ישב ב'מרכז הארץ' ובאזורי החוף הסמוכים אליו. מועצת ההסתדרות השתיים־עשרה החליטה במאי 1925 להחזיר את הוועד הפועל לתל־אביב.¹¹⁵ עוד קודם לכן, בשנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה, התרחשה שרשרת אירועים דומה בקרב שתי מפלגות הפועלים – הפועל־הצעיר ופועלי־ציון. כל אחת מהן הקימה בירושלים את מערכת העיתון המפלגתי שהוציאה לאור: הפועל הצעיר ואחדות. ואולם, בלחץ הנסיבות נאלצה כל אחת ממפלגות אלו להעביר את המערכת של ביטאונה־שלה ליפו ואחר־כך לתל־אביב.¹¹⁶ מערכת הפועל הצעיר הודיעה לקוראיה: 'ראינו את הקפאון השורר בחיים הציבוריים בירושלים ונחליט להעביר את המערכת ליפו מרכז

111. ביגר, לעיל, הערה 68, עמ' 165.

112. מ' רומן, לעיל, הערה 71, עמ' 224, Shapiro, 'Planning Jerusalem: The First Generation', in D.H.K. Amiran et al., *Urban Geography of Jerusalem*, Jerusalem 1973, pp. 139-153

113. ח' לבסקי, 'ועד הצירים בירושלים', בתוך: לבסקי (עורכת), לעיל, הערה 71, עמ' 182.

114. אבן־שושן, ב, לעיל, הערה 54, עמ' 14.

115. שם.

116. קניאל, לעיל, הערה 92, עמ' 290-291.

היישוב החדש. זה יתן לנו את היכולת שמעשי יום יום ימצאו בעתוננו את הדם הנכון.¹¹⁷ גם מערכת ציתון הארץ, שפעלה תחילה בירושלים, עברה בשנת 1925 לתל-אביב. תל-אביב היתה מוקד מוסדי וכלכלי של תנועות הפועלים אף שאלו היו מחויבות להתיישבות ברחבי הארץ ובעיקר באזורי הספר של ההתיישבות היהודית. כבר בראשית שנות העשרים הכירו תנועות הפועלים ביתרונותיה של תל-אביב כמוקד ארצי של פעילויות שונות. תל-אביב ריכזה בתוכה את מרבית המוסדות המרכזיים, הארגוניים והכלכליים, של תנועות הפועלים בכל תקופת המנדט הבריטי וגם לאחר מכן. דבר זה תרם לחיזוק מרכזיותה של תל-אביב ב'מרכז הארץ' ושל 'מרכז הארץ' במסגרת ארץ-ישראל כולה. התכנסות המוסדות 'הפועליים' למיניהם בתל-אביב יצרה מספר רב של מקומות עבודה.

כך חיזקו תנועות הפועלים, באופן פרדוקסלי קמעה, את מעמדה של העיר תל-אביב כמרכז ארצי. הלא הן היו יכולות, ולו מטעמים אידאולוגיים או סמליים, לבנות את מוסדותיהן המרכזיים באזורי הספר וכך גם לחזקם ולפתחם. למשל, אזור עמק הירדן שמדרום לים כינרת היה יכול לשמש, היפותטית, מרכז ארצי של מוסדות ארגוניים וכלכליים של תנועות ההתיישבות, ולו אלה הקשורים ישירות ליישובים החקלאיים בצפון הארץ, במסגרת היערכות אזורית-הייררכית של המוסדות הארגוניים והכלכליים של תנועות ההתיישבות. לא כך קרה. המוסדות השונים של תנועות הפועלים, לרבות אלה העוסקים ביישובים החקלאיים, התמקמו ברובם המכריע בתל-אביב בשל מרכזיותה ובשל מקומה בכלכלה ובמבנה הארגוני של היישוב היהודי בארץ-ישראל. יישובים וארגונים של המגזר הפרטי נשמעו לכלליה האוניברסליים של ההייררכיה המדרגת גם מקומות מרכזיים בינם לבין עצמם, ונשמעו על הערים הקיימות באזורים שונים של הארץ, אולם תנועות הפועלים הגדילו לעשות וביכרו את תל-אביב על פני כל הערים האחרות.

מרכזיותה של תל-אביב במערך הגאוגרפי של האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי התבטאה גם במקום המגורים של המנהיגות הציונית של אותם ימים, ובייחוד בעשור הראשון של תקופה זו. רובם המכריע של המנהיגים הציוניים לא קבעו את מקום מגוריהם הקבוע בירושלים באותם ימים. רק מנחם אוסישקין וארתור רופין השתקעו בירושלים, ואילו חיים ויצמן, מנהיג התנועה הציונית, לא קבע בה את ביתו.¹¹⁸ גם סופרים ואנשי רוח יהודים אחרים בחרו להתגורר בתל-אביב ולא בירושלים. כל אלה מצטרפים לתופעה כללית: האוכלוסייה היהודית והתנועה הציונית העדיפו את תל-אביב ו'מרכז הארץ' על פני ירושלים.¹¹⁹

117. י' קניאל, 'המאבק בין ירושלים ליפו', לעיל, הערה 108, עמ' 207. מביא את הדברים שהתפרסמו בהפועל הצעיר, 22 (תרס"ט).

118. ג' ביגר, 'בינויה של ירושלים בתקופת השלטון הבריטי 1917-1948', בתוך: לבסקי (עורכת), לעיל, הערה 71, עמ' 198.

119. רומן, לעיל, הערה 71, עמ' 219. וכן ראו את מאמרו של יעקב שביט בכרך זה וההפניות שם [המערכת].

דינמיקה מטרופולינית: צמיחתו של מערך יישובים מטרופוליני ב'מרכז הארץ'

התחרות שהתפתחה בין ירושלים ובין יפו ותל-אביב היתה לא רק תחרות בין ערים אלא תחרות בין אזורים. כאמור, עיר צומחת בדרך כלל עם האזור שסביבה. סיכוייה לגדול ולצמוח תלויים במידה ניכרת בהתפתחות האזור שלה. מנקודת מבטה של האוכלוסייה היהודית, ירושלים לא היתה יכולה להישען על האזור שמסביבה למרות הבכורה ההיסטורית והדתית שלה ולמרות מעמדה כבירת הארץ בתקופת המנדט הבריטי. לירושלים לא היה עורף של יישובים יהודיים. מוצא היתה היישוב היהודי היחיד שהוקם בקרבת ירושלים עוד בסוף התקופה העות'מאנית. היא לא הבשילה ליישוב של ממש, שלא כמו המושבות שקמו ליד יפו באותה העת. אף שהיהודים בירושלים היו לרוב במהלך המאה התשע-עשרה, זיהה אוסישקין את חולשתה זו של העיר ועל כן יזם בשנת 1913 תכנית התיישבות בשם 'לתקנתה של ירושלים'. התכנית קראה ליצור חגורה של מושבות חקלאיות מסביב לעיר, ולהקים 'חוות גנים' ופרברי גנים ליד העיר, וכן להגביר את ההתיישבות והפיתוח הכלכלי בתוך העיר עצמה.¹²⁰ הקמת החגורה החקלאית לא הביאה לתוצאות משמעותיות. מספר היישובים החקלאיים היה מועט: מצפון לירושלים הוקמו המושבים עטרות ונווה-יעקב וממערב לעיר שכנו הקיבוצים קריית-ענבים ומעלה-החמישה; אלה היו נתונים בסד של מבנה מוסדי שאינו מאפשר צמיחה ניכרת. הפיתוח של האוכלוסייה היהודית נשאר אפוא בתוך העיר עצמה או בהמשך לה (כגון שכונת בית-הכרם). ככל התקופה הבריטית לא היה לירושלים עורף יישובי יהודי של ממש, והמצב הזה לא השתנה גם לאחר הקמת מדינת ישראל. רק באמצע שנות השבעים החלו לקום יישובים יהודיים מסביב לירושלים כדוגמת משרת-ציון, גבעת-זאב, מעלה-אדומים ואפרתה, והם-הם שהוציאו את העיר הגדולה מבדידותה במפה האזורית של האוכלוסייה היהודית.

לעומת זאת, בעורפן של יפו ושל תל-אביב התרחשה צמיחה ענפה של יישובים יהודיים רבים. מקצתם קמו כמושבות חקלאיות בשלהי התקופה העות'מאנית ומקצתם קמו כיישובי פרבר חדשים במהלך התקופה הבריטית. באזור יפו ותל-אביב צמחו יישובים יהודיים לאורך שלושה צירים: מיפו ותל-אביב אל ראשון-לציון, אל פתח-תקווה ואל הרצליה. צמיחתם היתה במידה רבה תוצאה של גלישה מן העיר המרכזית אל עבר השוליים, והיא נבעה מהצטמצמות היצע הקרקעות בה ומעליית מחיריהן. מי שלא מצא בתל-אביב מגורים מתאימים לכיסו ולטעמו – הדרך אל היישובים שמסביב לעיר היתה פתוחה לפניו. כך למשל קמה בית-וגן מדרום ליפו; מתיישבי בית-וגן התלוננו מצד אחד על שכר הדירה הגבוה ועל הצפיפות הרבה בתל-אביב, ומצד שני ביקשו 'לצאת למרחב ולשבת בדירה נאה המרחיבה את דעתו של אדם'.¹²¹ גם רמת-גן ורמת-השרון קמו כיישובים חלופיים בפרברי העיר,

120. 'י', כץ, 'המפנה ביחסו של אוסישקין וחובבי ציון לפיתוח ירושלים ולהקמת האוניברסיטה העברית לפני מלחמת העולם הראשונה', בתוך: לבסקי (עורכת), לעיל, הערה 71, עמ' 115-116.

121. 'י' אוליצקי, בתים – יסודה, לבטיה והתפתחותה תרע"ט-תש"י, בתים 1950, עמ' 9-10.

בעיקר לאנשי מעמד הביניים. שכונת בורוכוב וקריית-עבודה היו גם הן מקומות יישוב חלופיים, לאנשי מעמד הפועלים. רבים מתושבי היישובים החדשים שבפרברי תל-אביב היו בעבר תושבי תל-אביב עצמה. הם ראו ביישובים החדשים חלק ממרחב עירוני אחד ובלבו עיר גדולה, מרכזית – המשענת שלו. הם עצמם התחילו את מסכת חייהם בארץ-ישראל בעיר הגדולה, אך הרחיבו את תחום המגורים שלהם ויצאו, מי לצפון, מי למזרח ומי לדרום, אך הוסיפו לבוא אליה מדי יום או מדי שבוע.

לקראת סוף שנות העשרים כבר אפשר להבחין במערך מטרופוליני של יישובים יהודים מסביב לתל-אביב וליפו. מערך זה עשוי בשתי טבעות. בטבעת הראשונה נמצאו, מצפון לדרום, היישובים רמת-השרון, קריית-שאול, רמת-גן (ובנותיה נחלת-גנים ורמת-יצחק), נחלת-יצחק, בני-ברק, שכונת בורוכוב ובנותיה (שכונת שינקין וגבעת-רמב"ם), מקווה-ישראל ובית-וגן (לימים בת-ים), נחלת-יהודה וראשון-לציון. בשנות השלושים הצטרפה למעגל הזה סדרה של שכונות שנבנו בין בת-ים לראשון-לציון. שכונות אלה מתחברות מאוחר יותר ליישוב אחד בשם חולון. בטבעת השנייה של יישובים יהודיים מסביב לתל-אביב היה אפשר להבחין בשלוש גְּזָרוֹת. בגזרה הצפונית נכללו הרצליה, רעננה, כפר-סבא, מגדיאל, כפר מל"ל ורמתיים; בגזרה המזרחית נמצאו באותה עת היישובים היהודיים פתח-תקווה ובנותיה (עין-גנים, כפר-גנים, מחנה-יהודה וגת-רימון); בגזרה הדרומית נמצאו המושבות הוותיקות נס-ציונה, באר-יעקב, רחובות, מזכרת-ביתיה (עקרון) וגדרה. רוב היישובים האלו היו עדיין קטנים למדי. רק בשלוש המושבות הוותיקות והגדולות התגוררו יותר מאלף תושבים בשנת 1927, בעת מפקד החקלאות העברית: בפתח-תקווה 5,766 תושבים, בראשון-לציון 2,143 תושבים וברחובות 1,689 תושבים.¹²² בחלק מן היישובים גרו אף פחות ממאה תושבים, ברמת השרון לדוגמה, בקריית-שאול, בנחלת-יצחק או בכפר-גנים, אולם כל אלה שימשו בהמשך הזמן, ככל שגברה עליית יהודים לארץ-ישראל והתפתחה הכלכלה, מסד לקליטת תושבים ועסקים נוספים. רוב העולים בשנות העלייה החמישית נקלטו ביישובי 'מרכז הארץ', גדולים כקטנים. לא רק משקים חקלאיים חדשים נוסדו ביישובים אלו אלא גם עסקי מסחר וחרושת אשר שוב לא מצאו את מקומם בעיר המרכזית של האזור. בשנות השלושים אף נוסדו יישובים יהודיים חדשים ב'מרכז הארץ', רובם מושבים וקיבוצים. הללו, אף שלא היו בהם תושבים רבים, תרמו לעיבוי מפת היישובים היהודיים באזור זה והגבירו את הזיקות הבין-יישוביות בתוכו, ובעיקר עם יפו ותל-אביב.

התמונה המצטיירת מעיון בתולדות ההתפתחות של היישובים היהודיים בחלק המרכזי של מישור החוף של ארץ-ישראל היא של התהוות אזור מטרופוליני, נשען על שילוב וחלוקת עבודה בין העיר המרכזית (יפו ותל-אביב) ליישובים האחרים. תפקידיהן העל-אזוריים והכלל-ארציים של יפו ושל תל-אביב הם שהקנו ל'מרכז הארץ' את מעמדו המיוחד בארץ כולה והם שמשכו אל היישובים הסמוכים אנשים, עסקים ומפעלים. עם זאת המשך צמיחתה של העיר המרכזית נשען על כוח האדם ועל כוח הקנייה של התושבים ביישובים

122. ד' גורביץ, ספר סטטיסטי לארץ ישראל תרפ"ט 1929, ירושלים 1930, טבלה מס' 50.

שבקרבתה. כבר בראשיתן יצרו המושבות היהודיות קשר תפקודי הדוק עם העיר המרכזית של האזור, תחילה עם יפו ולאחר מכן עם תל-אביב. חלק ניכר מצורכיהם סופק להם על-ידי זוג הערים המרכזיות.¹²³ למן השנים הראשונות להקמתם של היישובים היהודיים החדשים, היתה נסיעה יום-יומית אל העיר המרכזית לענייני עבודה ועסקים מקובלת על תושביהם, וכעבור זמן נהגו גם תושבי המושבות הוותיקות לעשות זאת. ההקמה של אותם יישובים חדשים, כמו רמת-גן וחולון, היתה מושתתת על הצורך להרחיב את תחום המגורים של האוכלוסייה היהודית הנשענת על כלכלתה המתרחבת של תל-אביב.

הקשר התפקודי בין העיר המרכזית לשאר יישובי 'מרכז הארץ' התבטא בהתפתחותה של מערכת התחבורה, בתקופת המנדט הבריטי במיוחד. תל-אביב ויפו היו למוקד של רשת דרכים רדיאליות המוליכות כלי רכב אל יישובי הסביבה.¹²⁴ גם המבנה ההתחלתי של חברות האוטובוסים שיקף מערך רדיאלי זה. בציר תל-אביב-פתח-תקווה פעל קואופרטיב 'איחוד רגב'. 'איחוד רגב' היה מיזוג של הקואופרטיב ששירת את צרכני התחבורה הציבורית בין פתח-תקווה ותל-אביב ('איחוד') עם הקואופרטיב שהוביל את תושבי רמת-גן, גבעתיים, ובני-ברק ('רגב', כראשי התיבות של שלושת היישובים). קואופרטיב 'דרום יהודה' צמח ממיזוג של קואופרטיב שפעל ברחובות ('דרום'), עם זה שפעל בראשון-לציון ('יהודה'). 'דרום יהודה' שירת עם הזמן גם את תושבי בת-ים וחולון, היישובים שקמו בגזרה הדרומית של 'מרכז הארץ'. דבר אחד היה משותף לכל גופי התחבורה הציבורית האלו: כולם קיימו קווי אוטובוסים לתל-אביב לצד שירות פנימי ביישובים, וכמעט לא היו שירותי אוטובוס בין היישובים שבגזרות שונות. בדרך כלל נדרשה נסיעה לתל-אביב כדי להמשיך ממנה ליישוב אחר בפריפריה 'מרכז הארץ'.¹²⁵

על מעמדן של יפו ושל תל-אביב במפת התחבורה הארצית מלמד מפקד תנועה של משאיות ואוטובוסים שנערך בשנת 1930. במפקד נמצא כי בצירים הראשיים היוצאים משתי ערים אלו אל סביבותיהן התקיימו נפחי תנועה גדולים יותר מאשר בצירים היוצאים מירושלים ומחיפה אל סביבותיהן. הממוצע היומי של מספר משאיות ואוטובוסים שעברו בין רמלה ליפו היה 761 ובין תל-אביב לפתח-תקווה 448, לעומת 325 בין ירושלים ורמאללה ו-205 בין ירושלים לרמלה.¹²⁶ למרות זאת ממשלת המנדט לא מיהרה לסלול כבישים אזוריים וארציים בנפות 'מרכז הארץ' – נפת יפו ונפת רמלה – כנראה בשל הרצון לצמצם את התחרות ברכבת, שכן הפעלתה היתה נתונה בידי הממשלה.¹²⁷ המדיניות התבטאה בעיקר

123. ד' וולחונסקי, 'ראשון לציון', מסחר ותעשייה: עתון לענייניה הכלכליים של ארץ ישראל, שנה שמינית (מרס 1930), עמ' 59. בשנות העשרים התקיימה חלוקה תפקודית בין שתי ערים אלו. יפו סיפקה לראשון-לציון צורכי מזון ואילו תל-אביב היתה המקור לאספקת חומרי בניין, רהיטים והלבשה. לאחר מאורעות תרפ"ט חל שינוי לטובת תל-אביב.

124. ש' רייכמן, התפתחות מערכת התחבורה היבשתית בארץ-ישראל, 1920-1947, ירושלים 1969.

125. יודפת, לעיל, הערה 39, עמ' 47.

126. ג' ביגר, לעיל, הערה 68, עמ' 113 (מתוך העיתון הרשמי של ממשלת המנדט, 15.8.1930).

127. ג' ביגר, שם, עמ' 104-105.

ביחסה של ממשלת המנדט אל הבקשות לסלול כביש אזורי בין פתח-תקווה לתל-אביב. הממשלה עיכבה זמן רב את סלילתו של הכביש הזה כדי להגן על הבלעדיות של הרכבת בהובלת פרי הדר לייצוא מפרדסי פתח-תקווה. הרכבת יצאה מראש-העין, דרך לוד אל עבר יפו. המשבר שבא לאחר העלייה הרביעית של 1924-1925 הגביר את הלחץ של היישוב היהודי על ממשלת המנדט לסלול כביש זה, וסלילתו הושלמה בשנת 1928. סלילת הכביש נתנה דחיפה גדולה להתפתחותם של היישובים היהודיים שהוקמו לאורכו. היא גם חיזקה את מעמדה של תל-אביב כמרכז המסחר והעסקים של 'מרכז הארץ', שכן הכביש חיבר אליה גם את היישובים היהודיים החדשים שהוקמו ברחבי השרון. באמצע שנות השלושים, לאחר סלילתו נמשכה צפונה אל עבר חדרה, חיזק הכביש גם את הקשר בין אזור חיפה וצפון הארץ ובין תל-אביב.

עם בואה של העלייה החמישית בשנות השלושים, ידעה הארץ שגשוג וקמו מפעלים חדשים ב'מרכז הארץ', בעיקר בין השנים 1933-1937. בתל-אביב גופא היתה צפיפות בינוי רבה והקרקע התייקרה מאוד עקב הביקוש הנרחב למגורים ולמסחר, ולכן החלו מפעלי תעשייה לצאת אל היישובים היהודיים שבסביבות תל-אביב.¹²⁸ מפעלי תעשייה, ובהם מפעלים שיצאו מתל-אביב, הוקמו ביישובים היהודיים הסמוכים לתל-אביב, בנחלת-יצחק, ברמת-גן, בבני-ברק ובחולון, אך גם במושבות היהודיות שבקרבת העיר המרכזית, בפתח-תקווה ובראשון-לציון. בשתי מושבות אלו קמו אזורי תעשייה בשולי היישוב, חלקם בצד הקרוב אל העיר מרכזית. במערה של פתח-תקווה קם בשנת 1934 אזור התעשייה קריית-אריה, במרחק לא רב מאזור התעשייה שקם במזרחה של בני-ברק.¹²⁹ בשנות הארבעים המוקדמות, כשארץ-ישראל עברה תהליך מואץ של תיעוש, קם אזור תעשייה 'מוזיקה' בצפון-מזרחה של פתח-תקווה, אזור הידוע היום בשם 'סגולה'.¹³⁰ בראשון-לציון צמח אזור תעשייה בצפון-מזרח היישוב, על אס-הדרך לתל-אביב. בשנות המלחמה העולמית השנייה קמה תעשיית יהלומים חדשה בנתניה, בד בבד עם התפתחותו של ריכוז מפעלים בתעשייה זו בתל-אביב גופא. כל הפיתוח התעשייתי ביישובים אלו נשען על הקרבה לתל-אביב מצד אחד ועל מחירי הקרקע הזולים בעקבות הריחוק מתל-אביב מצד שני.¹³¹ הפיתוח התעשייתי במושבות 'מרכז הארץ' נשען בחלקו על כוח אדם שנתפנה מענף ההדרים בשל השיתוק שפקד את הענף בימי מלחמת העולם השנייה, בעת שארצות השוק ניתקו מארץ-ישראל.¹³² התפשטות התעשייה אל היישובים שבקרבת העיר המרכזית יצרה קשר כלכלי חדש בין תל-אביב ליישובים שמסביבה.

128. ד' גורביץ, א' גרין ור' בקי, העלייה, היישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסיה בארץ ישראל, ירושלים 1944, עמ' 96.

129. קרסל, לעיל, הערה 62, עמ' 407.

130. שם, עמ' 422.

131. שם, עמ' 126.

132. שם, עמ' 437.

יציאה זו של מפעלי תעשייה אל פרבריה היהודיים של תל-אביב חיזקה את המבנה המטרופוליני המתגבש והולך של יישובי 'מרכז הארץ'. המפעלים היו קשורים לעיר המרכזית בכל מיני דרכים. עובדים רבים במפעלים החדשים, אלה שהחלו לפעול באזור התעשייה קריית-אריה שבמערב פתח-תקווה, גרו בתל-אביב ובשאר היישובים העירוניים היהודיים שמערב לפתח-תקווה. ביישובים אלו התגוררו עדיין רבים מן הפועלים היהודיים, והם נסעו לעבודתם בשולי המטרופולין. השלמת הסלילה של הכביש בין פתח-תקווה לתל-אביב בשנת 1928 זירזה את הקמת המפעלים בקריית-אריה ואפשרה לתושבי תל-אביב ופרבריה הסמוכים למצוא פרנסה באזורי התעשייה של בני-ברק ושל פתח-תקווה. הכביש שימש ציר מרכזי ראשון להתהוות המערך המטרופוליני של ההתיישבות היהודית ב'מרכז הארץ'. לא רק אזורי תעשייה קמו לאורכו, גם שירותי רפואה מרכזיים הוקמו לצדו. כאשר נדון בהסתדרות העובדים הכללית הצורך להקים בית חולים מרכזי לחברי קופת החולים שלה, נבחר לשם כך בשנת 1936 מקום במערב של פתח-תקווה, בקרבת מקום לאזור התעשייה קריית-אריה ולא בתל-אביב, מקום משכנם של בתי החולים היהודיים האחרים.¹³³

יתרונות נמשכים של ריכוז עירוני: 'מרכז הארץ' ממשיך להיות מרכז הארץ

מזמן שהמרחב העירוני של תל-אביב והמושבות היהודיות הסמוכות לה נטלו את הבכורה בפיתוח היישובי והכלכלי של האוכלוסייה היהודית בארץ, החל תהליך דומה להתגלגלות של כדור שלג. היתרונות הבסיסיים המצויים במרכז של פעילות יישובית וכלכלית משכו תושבים נוספים, עולים חדשים וותיקים בארץ, ושוב לא היה מנוס מהתהוותו של ריכוז גדל והולך של אוכלוסייה ושל פעילות כלכלית באזור זה.

ההרכב המקצועי של העולים השפיע עם הזמן על דפוסיו הגאוגרפיים של הפיתוח הכלכלי בארץ. מגל עלייה אחד למשנהו גדל חלקם של בעלי השכלה מקצועית, והדבר הביא לפיתוח של תעשייה ושל שירותים. בעלייה החמישית הדבר ניכר במיוחד. יוצאי גרמניה מקרב העולים דאו נסו מפני הנאציזם ולכן רבים מתוכם היו לְאוּ דווקא צעירים, והיו בעלי השכלה וניסיון מקצועי. מקצתם אף הגיעו עם הון לא מבוטל. עולים אלו ושכמותם מן העלייה הרביעית, לפני כן, מצאו תעסוקה נוחה יחסית בערים הגדולות של הארץ, ובעיקר בתל-אביב.

גם כלכלת הבניין של מגורים ושל מפעלים ועסקים הניעה את כוח המשיכה של 'מרכז הארץ'. ככל שרבו המשתקעים בעיר ובסביבתה, גם מקרב העולים וגם מקרב אלו שהיגרו אליה מיישובים אחרים בארץ, כן גדל הביקוש למגורים. הביקוש הגדול הביא להרחבתו הניכרת של ענף הבניין באזור זה. רבים השתקעו באזור כדי להתפרנס מעבודה בבניין. משקיעים יזמו הקמתם של בניינים והתפרנסו מהשכרת הדירות או ממכירתן.

חלקו הגדול של ענף הבנייה בכלכלת האזור בלט בשנות הגאות שבאו בעקבות גל עלייה גדול – העלייה הרביעית. רבים מן העולים ביקשו להתגורר בתל-אביב, ובה התרכזה מרבית הבנייה היהודית. בשנים 1924-1925 השקיעו בתל-אביב 71.5 אחוזים מתוך כלל ההשקעות בבנייה בארץ, והדבר הביא לשיעור גבוה של מועסקים בענף זה באותה העת.¹³⁴ ואולם, עם שוך גל העלייה הרביעית וכניסת הכלכלה היהודית של תל-אביב למשבר קשה, ירד חלקה של תל-אביב עד ל-6.5 אחוזים בשנת 1927.¹³⁵

באותן שנות גאות כלכלית עסקו בעלי קרקעות, מתווכים ומשקיעים בקנייה ובמכירה של מגרשים ושדות שנועדו לספק את הביקוש הרב למגורים ולשימושי קרקע נוספים בשל האוכלוסייה הגדלה והכלכלה המתרחבת. ביקוש זה גרם לעלייה מסחררת במחירי הקרקע העירונית. במרכז תל-אביב התייקר דונם בתוך חודשים ספורים, מ-20 ל-40 לירות ארץ-ישראליות (לא"י) ל-150-175 לא"י.¹³⁶

התייקרויות דומות בשיעורן ציינו גם תקופות עלייה אחרות, ותולדותיה של תל-אביב במשך עשרות שנים היו כרוכות בהתייקרות של נכסי דלא-ניידי ושל שכר הדירה. העיתונות והרטרוריקה הפוליטית והציבורית הרבו לעסוק בזה – 'ספרות' בלשונם. בימי האידאולוגיה הציונית-חלוצית ראו ברווחים מעליית ערכם של נכסים ולא מעבודה רעה חולה מוסרית וציבורית. דפוס זה היה אחד המקורות לדימוי השלילי של העלייה הרביעית בעיני אנשי תנועות הפועלים.¹³⁷

אף על פי כן, רבים מתושבי תל-אביב השתתפו בהתלהבות ב'חגיגה' והגדילו את הונם. רווחיהם של בעלי קרקעות בעיר הזאת ובסביבתה, יהודים או ערבים, תושבי הארץ או תושבי ארצות חוץ, היו גדולים מעל ומעבר לרווחים מנכסי דלא ניידי בכל המקומות האחרים בארץ, לרבות ערים אחרות שהתגוררו גם בהן יהודים רבים וגם אליהן הגיעו עולים. ההתייקרות העידה בעליל על חשיבותה הכלכלית של העיר כמוקד ראשי של פיתוח כלכלי בקרב האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל.

עדות לחשיבותו של הריכוז העירוני שקם ב'מרכז הארץ' ולהשפעתו על המשך העיצוב המרחבי של כלכלת ארץ-ישראל המנדטורית, ואפילו אחרי תקופת המנדט, ניתן למצוא בהמשך התפתחותו לכדי אזור הליבה של ארץ-ישראל אף על פי שהשלטונות הבריטיים הקימו דווקא בחיפה את הנמל הראשי של ארץ-ישראל. הדיונים על הקמת נמל חדש בארץ-ישראל נמשכו כמה שנים במהלך העשור הראשון לשלטון הבריטי. נשקלו כמה אפשרויות, עד שנפלה ההכרעה על חיפה משלוש סיבות: לחיפה היה פוטנציאל של קשר עם העורף הסורי והמסופוטמי ואילו בעורף הפוטנציאלי של יפו נמצא רק חלק מארץ-ישראל; התנאים הפיזיים בחיפה היו נוחים יותר מביפו; והקרבה למחצבות הכרמל אפשרה אספקה נוחה של

134. גלעדי, לעיל, הערה 52, עמ' 54.

135. גורביץ, לעיל, הערה 122, טבלה מס' 76.

136. שם, עמ' 47.

137. שם, עמ' 49.

חומרי בנייה לנמל החדש.¹³⁸ במהלך שנות השלושים נוספו לחיפה שני מפעלי תשתית כלכליים שהיו אמורים להעניק לה ולאזורה יתרון יחסי רב בתחרות על מעמד מרכזי בהתפתחות הכלכלית העתידה בארץ-ישראל. בשנת 1933 הושלמה בה הקמתו של נמל עמוק וגדול. בשנת 1939 הושלמה הנחת צינור הנפט מעיראק לחיפה וגם הסתיימה בניית בתי הזיקוק לחוף מפרץ חיפה, ואלה הביאו לאזור חיפה תעסוקה רבה, ישירות ובעקיפין. אולם בהקמתם של שני מפעלים אלו לא היה די כדי להעביר את הבכורה 'ממרכז הארץ' ל'אזור המפרץ'. הקמתם הושלמה לאחר התגבשות 'מרכז הארץ', ומוקדו יפו ותל-אביב, ולאחר שהיה למרכז הראשי של האוכלוסייה והכלכלה בארץ-ישראל, גם באופן ממשי וגם באופן תדמיתי. נמל חיפה הציב אמנם אתגר להמשך התפתחותו של 'מרכז הארץ', אולם הקמת הנמל לא שינתה שינוי משמעותי את חלוקתה הגאוגרפית של התעשייה בין חיפה לתל-אביב. נמל חיפה החדש, הנמצא כמה עשרות קילומטרים מצפון ל'מרכז הארץ', לא הצליח לזעזע את המערך המרחבי שצמח בינתיים בארץ-ישראל המנדטורית. הוא נעשה שלוחה מרוחקת של אזור הליבה, אם כי הנמל שלרגלי הכרמל תרם לא מעט, בעצם קיומו, להפיכתו של אזור חיפה לאחד ממרכזי התעשייה החשובים בארץ-ישראל. נוסף על כך, פעילותו של נמל חיפה גרעה מנמל יפו, נמל קטן ולא מתאים לספנות מודרנית, חלק נכבד מן המטענים שעברו דרך נמל זה. אולם יפו ותל-אביב ושאר יישובי 'מרכז הארץ' נשארו המוצא והיעד העיקריים של המטענים העוברים בין ארץ-ישראל לארצות אחרות.

סיכום: שלבים בהתהוותו של 'מרכז הארץ'

עמדתי כאן על כמה וכמה גורמים ותהליכים בהתפתחות 'מרכז הארץ' לאזור הליבה של מדינת ישראל. נמל יפו – מוקד תחבורה שפעל גם כנמל של סחורות וגם כשער כניסה למהגרים-עולים – הוא בעל חשיבות היסטורית ראשונה במעלה. החקלאות הערבית ולאחר מכן החקלאות היהודית בקרבת יפו השלימו את השפעת הנמל והעניקו יסוד להתפתחות עירונית, הנשענת תחילה על החקלאות דווקא. המושבות היהודיות הראשונות קמו בסביבת יפו ויצרו תשתית להיווצרות מרחב רצוף של יישובים יהודיים בעורפן של יפו ושל תל-אביב. מרחב זה נעשה גורם חשוב במשיכת מתיישבים יהודים ובהקמת יישובים יהודיים חדשים. החדשנות והיזמות בתחומי הכלכלה והפיתוח העירוני היו אף הן גורמים חשובים, והם עשו לפיתוח הערים יפו ותל-אביב ושכנותיהן כאחד. החדשנות והיזמות הן רכיבים חשובים בהסבר תוצאת התחרות שהתפתחה בין ירושלים ובין יפו ותל-אביב בראשית הדרך. יפו ותל-אביב הוסיפו עצמה ל'מרכז הארץ' גם בשל היותן מוקדים של ניהול ארצי, בעיקר של האוכלוסייה היהודית. היא הקימה בהן רבים ממוסדותיה, אף שירושלים היתה בירת

138. י' פיין, 'פיתוח נמל יפו במדיניות הבריטית 1906-1924', קתדרה לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 89 (תשרי תשנ"ט, אוקטובר 1998), עמ' 151.

הארץ מאז הכיבוש הבריטי. כל הגורמים האלו פיתחו מרחב של יישובים ושל תפקודים שהיו אחוזים ביפו ובתל-אביב ויצרו יחד מטרופולין. יישובי 'מרכז הארץ' היו יכולים להישען על אזור מטרופוליני זה, ובייחוד על הערים המרכזיות שבטבורו, והדבר הקנה להם משנה-יתרון בהמשך התפתחותם. ומשהיה 'מרכז הארץ' לריכוז עירוני גדול של תושבים ותפקודים, היה הריכוז הזה כשהוא לעצמו לגורם העיקרי בשימור מעמדו הדומיננטי כליבת הארץ.

בהתהוותו והתפתחותו של 'מרכז הארץ' אפשר להבחין בכמה שלבים, ואלה נוגעים גם לתמורות במעמד הארצי של יפו ושל תל-אביב וגם לתמורות הגאוגרפיות שחלו במערך המרחבי של היישובים ושל הפעילויות הכלכליות באזור עצמו.

השלב הראשון בהתהוותו של 'מרכז הארץ' החל בשנות השישים של המאה התשע-עשרה, לאחר מלחמת קרים, עם פתיחת גבולותיה של ארץ-ישראל לפעילות של ארצות אירופה, והוא המשיך ביתר שאת לאחר פתיחת תעלת סואץ. אז החלה עלייתה של יפו בתור השער הימי לירושלים ומרכז לסביבתה הקרובה. ירושלים שמרה עדיין על הגמוניה ברורה ונותרה מרכז ארצי, בעיקר של האוכלוסייה היהודית, לאחר שירדה קרנה של העיר צפת. עלייתה של יפו גררה גידול של כפרים ערביים בסביבתה עקב ההגירה אליהם ממקומות אחרים בארץ ואף ממצרים.

בשלב השני, הנמשך משנות השמונים של המאה התשע-עשרה ועד הקמת תל-אביב בשלהי התקופה העות'מאנית, הוסיפה יפו להתפתח בתור שער כניסה ראשי לארץ, ואף הרחיבה את תפקודה לכדי מרכז אזורי של המושבות היהודיות ההולכות וקמות בסביבתה של עיר הנמל (פתחת-קווה, ראשון-לציון, נס-ציונה, רחובות, מזכרת-בתיא, גדרה ובאר-יעקב).

בשלב זה החל להסתמן המאבק בין ירושלים ליפו על מעמד של מרכז ארצי לאוכלוסייה היהודית. המאבק לא הושג אך ורק על תחרות בין שתי הערים. זה היה גם מאבק בין שני אזורים: אזור ירושלים ואזור יפו. באזור ירושלים קמו יישובים יהודיים מעטים מאד, וגם אלו שקמו בקרבת ירושלים, כמו המושבה מוצא, אוכלוסייתם לא גדלה גידול ניכר וזמן רב הם נשארו יישובים זעירים. ירושלים המשיכה להיות עיר מרכזית לכפרים ערביים ולעירות ערביות. לעומת זאת בסביבותיה של יפו החל להסתמן ריכוז של יישובים יהודיים. הללו נשענו על העיר המרכזית אך גם תמכו בה והקנו לה תפקיד של מרכז אזורי, נוסף על היותה עיר נמל.

מעניין לציין את ייחודה של ירושלים היהודית - היא לא שימשה ראש גשר להקמת מושבות יהודיות בשלהי התקופה העות'מאנית כמו הריכוזים העירוניים היהודיים האחרים. לא רק יפו היתה לעיר מרכזית של מושבות. גם צפת וטבריה היו למרכזים של יישובים יהודיים חדשים, אם כי לא באותה מידה כמו יפו.

בשלב השלישי, עם התבססות השלטון הבריטי בארץ-ישראל בשנות העשרים של המאה העשרים, ביססה תל-אביב בהדרגה את מעמדה, לצדה של יפו, כעיר הראשית של הכלכלה והתרבות של האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל. את המאבק על ההגמוניה הארצית בין ירושלים לתל-אביב הכריעה העובדה שהפיתוח הכלכלי והתרבותי בקרב האוכלוסייה

היהודית, הגדלה עם גלי העלייה השלישית והרביעית, התרכז במידה רבה בתל־אביב. גם מעמדה של יפו התחזק באותה עת והיא היתה למרכז חשוב של האוכלוסייה הערבית שהתגוררה במישור החוף התיכון ובהר המרכזי. בעורפה של תל־אביב קמה רשת צפופה של יישובים יהודיים, רובם המכריע בדגם החדש של אותן מושבות ההדרים הפרוסות על פני השרון הדרומי (כפר־סבא, מגדיאל, רמתיים, הרצליה, רעננה, רמת־השרון, בני־ברק ואחרות), ומקצתם יישובים חקלאיים שיתופיים, מושבים וקיבוצים. אלה החלו למלא את מישור החוף בשנות העשרים. חלק אחר של היישובים היהודיים החדשים שהוקמו בשנות העשרים היו פרברי מגורים ולא יישובים חקלאיים. רמת־גן היא אחת הדוגמאות הבולטות להתפתחותם של פרברי מגורים לצדה של תל־אביב, אם כי בשנותיה הראשונות של רמת־גן היתה בה פעילות חקלאית רבה, מטעי הדרים ומשקי חלב. שכונת בורוכוב ואחיותיה הצמודות אליה, אלו שהיו לימים לגבעתיים, וכן בתים, היא בית־וגן בראשית דרכה, מדגימות במובהק סוג חדש זה של יישובים יהודיים בקרבת הערים הגדולות – פרברי המגורים.

בשלב זה כבר התבררה חשיבותו של האזור הסובב בקידום צמיחתה של תל־אביב לכדי מרכז מן המעלה הראשונה בארץ־ישׂראל. בדרך כלל ערים מתפתחות בהקשר אזורי. סיכויי התפתחותה של עיר קשורים במידה ניכרת ברמת השגשוג של היישובים באזור הסובב אותה. ירושלים נהנתה מבכורה היסטורית ודתית והיתה הבירה הפוליטית והמנהלית של הארץ מראשית המנדט; אף על פי כן, לא היו בעורפה יישובים יהודיים בעלי משקל, שהיה אפשר להישען עליהם. בשני המושבים הקטנים צפונית לעיר (נווה־יעקב ועטרות), בקיבוצים מערבית לעיר (קריית־ענבים ומעלה־החמישה) ובקיבוץ דרומית לה (רמת־רחל) היו יחסית מעט תושבים יהודיים. ירושלים היהודית נותרה מסוגרת בתוך תחומה־היא בלא עורף יישובי של ממש.

בשלב הרביעי, בעלייה החמישית של שנות השלושים, נמשכו תושבים רבים אל פרברי המגורים שהוקמו בעורפה של תל־אביב. ליישובי הפרברים הללו היה חלק רב בגידול האוכלוסייה ב'מרכז הארץ' בזמן הזה. תושביהם נשענו על תל־אביב לכלכלתם ולעניינים אחרים. האזור כולו הלך והתגבש לכדי מערכת יישובית, ובהדרגה ניכרו בו יסודות ברורים למדי של מערך מטרופוליני. כן נוצרה בהדרגה רציפות רבה של יישובים יהודיים בגזרה הצפונית־מזרחית, בין תל־אביב לכפר־סבא, וכן בגזרה הדרומית, בין תל־אביב לגדרה. שאלת מעמדה של תל־אביב כמרכז ארצי ראשי בקרב היישוב היהודי הוכרעה בשנים האלו באופן ברור וחד־משמעי. כך, על כל פנים, סברו עולי העלייה החמישית. הם התקבצו בעיר בהמוניהם ותרמו רבות לחיזוק כלכלתה. הגידול העצום באוכלוסיית תל־אביב הביא לגלישת אוכלוסייה יהודית אל היישובים היהודיים בסביבותיה. גלישה זו התחוללה בשלוש דרכים עיקריות: פרברי מגורים חדשים הוקמו בסביבותיה הקרובות של תל־אביב לתושבים שעיקר עיסוקם הוא בעיר הגדולה. הדוגמה הבולטת לכך היא מקבץ השכונות שהוקם על החולות דרומית ליפו והיה עד מהרה לרשות המקומית חולון. במרחק רב יחסית מתל־אביב נמשכה ההקמה של מושבות הדרים (כגון רמת־הדר ותל־מונד) וכן מושבים וקיבוצים (כגון רשפון, כפר אזור, נטעים ונען).

עם זאת, הרשת היישובית של 'מרכז הארץ' נבנתה בעיקר באמצעות השתקעות של תושבים חדשים במושבות הקיימות, הוותיקות והחדשות. עם זרם התושבים שיצא מן העיר המרכזית תל-אביב ומצא את דרכו אל המושבות ניכרה גם יציאה של מפעלי תעשייה מתל-אביב אל היישובים הגדולים שבעורפה, אל מושבות הקלאיות מתעירות כגון פתח-תקווה וראשון-לציון, או אל פרברי מגורים כגון חולון. אזורי תעשייה חדשים הוקמו במרחק ניכר מתל-אביב, ואלו נעשו מוקדים של תעסוקה וקשרו את המרחב של 'מרכז הארץ' למרחב תפקודי אחד מבחינה כלכלית. המרחב שימש עוגן לפעילות כלכלית בכל רחבי הארץ. כך, התעשייה שהתפזרה על פני יישובי 'מרכז הארץ' נעשתה רכיב נוסף בגיבושו המטרופוליני של 'מרכז הארץ', נוסף על הרכיב הראשוני והעיקרי, והוא מגזרי המסחר והשירותים. כאשר קמה מדינת ישראל החל השלב החמישי בגיבוש המערך המטרופוליני של 'מרכז הארץ', אך באותה העת כבר היה ברור מאליו היכן מצוי אזור הליבה של המדינה החדשה – היה ברור לתושבים הוותיקים והחדשים של הארץ, לעובדים, לבעלי עסקים ומפעלים, ליזמים ולמשקיעים, ולכל מי שקרא נכונה את מפת ההזדמנויות הכלכליות, החברתיות והתרבותיות. יתרונותיו של אזור זה ומעמדו הארצי שימשו גורם מרכזי בהמשך התעצמותו. כה מכריעים היו יתרונות אלו עד כי אחד מקווי הייסוד של הממשלה החדשה שהוקמה במרס 1949 היה 'אכלוס מהיר ומאוזן של שטחי המדינה דלי האוכלוסין ומניעת ריכוז מופרז בכרכים'.¹³⁹ כך הונח היסוד למדיניות של פיזור האוכלוסייה, מדיניות שאחזו בה ממשלות רבות מאז. אין ספק כי הריכוז ה'מופרז' בהצהרת המדיניות הממשלתית הוא ריכוזם של אנשים ותפקודים ב'מרכז הארץ'.

139. מדינת ישראל, שנתון הממשלה תש"ט, ירושלים 1950.